

Holokaustas Lietuvoje: 1941 m. birželio 25–29 d. žydų pogromai Kaune

Tyrimo objektas – Holokaustas Lietuvoje (1941–1944 m.). Tikslas – remiantis prieinamais archyviniais dokumentais ir istorine literatūra realizuoti straipsnyje suformuluotus uždavinius, susijusius su Kaune 1941 m. birželio 25–29 d. vykusių žydų pogromų tema.

Holokausto metu Lietuvoje (1941–1944 m.) žuvusių aukų skaičius – nuo 200 000 iki 206 000. Tarp jų buvo maždaug 190 000 Lietuvos žydų, 8000 – 10 000 žydų pabėgėlių iš Lenkijos, beveik 5000 žydų iš Austrijos ir Vengrijos, 878 Prancūzijos žydai¹. Nors žydų genocido pagrindinė iniciatorė buvo nacių Vokietija, tačiau okupacinė valdžia į tai įtraukė dalį krašto gyventojų, kurie dirbo savivaldos institucijose, policijos įstaigose, tarnavo pagalbinėje policijoje, savisaugos batalionuose, Vilniaus ypatingajame būryje. Šių praeities įvykių pasekmės iki šiol vis dar veikia visuomeninį gyvenimą, sukelia aštrių diskusijų dėl atskirų žymių rezistentų galimo dalyvavimo žydų genocide, dėl Lietuvių aktyvistų fronto (LAF'o) pobūdžio ir kt. Minėti dalykai, viešųjų kalbėtojų neteisingi teiginiai skatina prie atskirų Holokausto Lietuvoje (1941–1944 m.) temos klausimų nagrinėjimo, skatina tirti neišnagrinėtus bei istoriniams tyrimams aktualius dalykus,

papildyti, tikslinti jau atliktus tyrimus. Dalis šių klausimų yra susiję ir su Kauno žydų pogromais pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis (1941 m. birželio 25–29 d.), kuriuos savo darbuose yra tyrinėję ir žinių apie tai pateikę Lietuvos ir užsienio istorikai: Arvydas Anušauskas², Arūnas Bubnys³, Christophas Dieckmannas⁴, Alfonsas Eidintas⁵, Aleksas Faitelsonas⁶, Helmutas Krausnikas⁷, Josephas A. Melamedas⁸, Saulius Sužiedėlis⁹, Alfredas Rukšėnas¹⁰ ir kiti.

Šiame darbe keliami tokie uždaviniai: 1) ištirti, kokios aplinkybės galėjo įtakoti atskirų „Geležinio vilko“ organizacijos narių (voldemarininkų) siekius palaikančių asmenų prisidėjimą prie A operatyvinės grupės vado SS brigadefiurerio Walterio Franzo Stahleckerio inicijuotų Kauno žydų pogromų; 2) atskleisti, koks buvo 1941 m. birželio 24 d. pradėjusios atsikurti lietuvių saugumo policijos santyki su W. F. Stahleckerio inicijuotais žydų pogromais; 3) panagrinėti, kokį vaidmenį atliko vokiečių kariai per žydų pogromus Kaune; 4) patyrinti, patikslinti „Lietūkio“ garaže žuvusių aukų skaičių, kuris aptinkamas istorinėje literatūroje; 5) pasiaiškinti, kodėl istorinėje literatūroje, šaltiniuose pateikti Vilijampolėje per pogromą žuvusių aukų skaičiai skiriasi; 6) išsiaiškinti, koks

buvo pogromų laikotarpiu suimtų žydų likimas, kiek jų buvo sušaudyta per SS karininkų oberšturmfiurerio Ericho Erlingerio ir štandartenfiurerio Karlo Jėgerio surengtas žudynių operacijas; 7) atskleisti, kodėl žymus pokario partizanas Juozas Albinas Lukša-Daumantas negali būti tapatinamas su Vermachto kario Wilhelmo Gunsiliaus ir karininko pulkininko Lotharo von Bischoffshauseno liudijimuose minimu jaunu vyru, 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže žudžiusiu žydus, ir su baltaraiščiu, kuris nufotografuotas W. Gunsiliaus dveiose garaže padarytose nuotraukose.

Atliekant tyrimą, be jau minėtos istorinės literatūros, buvo remiamasi ir memuarine literatūra. Tai būtų žydų pogromų Vilijampolėje liudininko rabino Oshrio prisiminimai¹¹, Kauno geto kalinio Avrahamo Torio¹² ir Lietuvių nacionalistų partijos generalinio Zenono Blyno¹³ dienoraščiai. Remtasi ir sovietmečiu išleistu dokumentų rinkiniu „Masinės žudynės Lietuvoje“, kuriame publikuoti Lietuvos ypatingajame archyve (buvęs KGB archyvas), Lietuvos valstybės centriname archyvuose saugomi dokumentai. Dalis jų yra kupiūruoti¹⁴. Lietuvos ypatingajame archyve (f. K-1, ap. 58) buvo tiriamos saugomos baudžiamosios bylos asmenų, kurie Lietuvoje vokiečių okupacijos (1941–1944 m.) laikotarpiu tarnavo Kauno miesto suformuotuose lietuvių savisaugos batalionuose, buvo mieste veikusių partizanų sukilėlių būrių nariai, dirbo lietuvių saugumo policijoje. Jose yra fragmentiškų žinių apie žudynių „Lietūkio“ garaže eigą, apie Kaune partizanų vykdytus žydų suėmimus, sušaudymus ir kt. Lietuvos centriname valstybės archyve panaudoti Lietuvos generalinės srities vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos vado Kaune (1941–1944) (R-972), Lietuvos generalinės srities Kauno miesto komendantūros 1941 m. (R-1444) fondų dokumentai.

FRANCAS WALTERIS STAHLECKERIS, LIETUVIŲ SAUGUMO POLICIJA, VOLDEMARININKAI

Holokausto Lietuvoje (1941–1944 m.) žydų naikavimo procesas apima tris etapus. Pirmasis įvardijamas kaip pogromai ir pradinės plataus masto žudynės, kurios vyko nuo pirmosios karo savaitės iki 1941 m. rugpjūčio pradžios. Jam priskiriami ir 1941 m. birželio 25-ąją–29-ąją dienomis Kaune vykę žydų pogromai¹⁵. Jų kilmė iš dalies sietina su karo išvakarėse, t. y 1941 m. birželio 17 d. Berlyne vykusiu posėdžiu, kuriame dalyvavo SS ir policijos vadas Heinrichas Himmleris, RSHA viršininkas Reinhardas Heydrichas, kariuomenės vadovybė, slaptosios tarnybos karininkai, A, B, C ir D operatyvinių grupių ir jų padalinių vadai. Operatyvinių grupių, jų padalinių vadams greta kitų uždavinių buvo taip pat nurodyta, kad jie turės vykdyti egzekucijas žydų, kurie priklausė partijai, dirbo valstybės tarnyboje, kitiems radikaliems elementams (diversantams, sabotuotojams, snaiperiams, propagandistams, žmogžudžiams, padegėjams ir t. t.). Taip pat buvo nurodyta, kad okupuojamose srityse neturi būti daroma kliūčių tiems, kurie nori apsisvalyti nuo komunistų ir žydų. Priešingai – tai reikia skatinti, nepalikti pėdsakų¹⁶. Tuo metu, kai nacių Vokietijos vadovybė buvo bebaigianti ruošti karui su Sovietų Sąjunga, Lietuvos pasipriešinimo pagrindis rengėsi sukilimui nepriklausomai Lietuvos valstybei atkurti. Manyta, kad tai pavyks pasinaudojant karu tarp minėtų dviejų valstybių. Tačiau tuo metu krašto gyventojams dar nebuvo žinoma, kokie tikrieji nacių tikslai.

1941 m. birželio 22 d., prasidėjus Vokietijos karui su Sovietų Sąjunga, Lietuvos pasipriešinimo pagrindis iš kovinės parengties būklės perėjo prie atviros ginkluotos kovos prieš sovietų režimą. Prisijungė ir kiti gyventojai, kurie pritarė jo tikslams. Vienas iš

partizanų sukilėlių tikslų buvo įsitvirtinti apskrįčių, valsčių centriniuose miestuose, miesteliuose, paimti juose valdžią į savo rankas dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Sukilimo centru tapo laikinoji Lietuvos sostinė Kaunas. 1941 m. birželio 23 d. 9 val. 28 min. Leonas Prapuolenis LAF'o Vyriausiojo štabo vardu per Kauno radiofoną paskelbė nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją, Laikinosios Lietuvos vyriausybė sudėtį. Iš Kazio Škirpos, kuriam Vokietijos valdžia neleido išvykti iš Berlyno į Kauną, Ministro pirmininko pareigas perėmė švietimo ministras Juozas Ambrazevičius. Nors Kauno radiofono signalas sukilti buvo duotas birželio 23-ąją dieną, tačiau tiek Kaune, tiek kitose Lietuvos vietovėse sukilimas jau buvo prasidėjęs dar prieš dieną. Mūšiuose su besitraukiančiais raudonarmiečiais, sovietų režimo rėmėjais Kaune žuvo maždaug 162 partizanai sukilėliai. Naktis iš birželio 23-osios į 24-ąją buvo triumfo metas, sukilėliai visiškai valdė Kauną. Besislapstantys rusų kariai ir komunistai buvo gaudomi ir nuginkluojami. Pagal Kauno karos komendantūros 1941 m. birželio 27 d. duomenis, Kaune ir užmiestyje buvo 42 būriai (iš jų 26 – mieste). Kovotojų skaičius – 3396 (2661 – mieste, 735 – užmiestyje) asmenys. Nors 1941 m. birželį sukilimas Lietuvoje vyko iki 28-osios dienos, tačiau atskirose vietovėse jis pasibaigė anksčiau, t. y. tuo momentu, kai į jas įžengė vokiečių kariuomenė. Kaune sukilimas pasibaigė 1941 m. birželio 25 d., kai į miestą įžengė Šiaurės armijų grupės (generolas feldmaršalas Wilhelm Ritter von Leeb) 16-osios armijos (vadas generolas pulkininkas Ernst Wilhelm Bernhard Busch) ginkluotosios pajėgos. Kaune buvo įsteigta 821-oji karo lauko komendantūra, kuriai vadovavo generolas Robertas von Pohlis. Tačiau naujoji valdžia nebuvo suinteresuota pripažinti sukilėlių paskelbtos nepriklausomybės ir vyriausybės¹⁷.

1941 m. birželio 25 d. ankstyvą rytą, atrodė, dar prieš netrukus įžengiant 16-osios armijos pajėgoms, į Kauno miestą atvyko Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės vadas SS brigadefureris Walteris Francas Stahleckeris su priešakinio būriu (*Vorkommando*) ir nedelsdamas pradėjo vykdyti Berlyne gautus nurodymus dėl žydų. Jo 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašoma: „Atsižvelgiant į tai, kad Baltijos šalių gyventojai jų inkorporavimo į SSRS metais, valdant bolševikams ir žydijai, ypač daug prisikentėjo, manyta, jog jie po išsivadavimo iš svetimšalių viešpatavimo iš esmės patys nukenksmins priešus, likusius po Raudonosios armijos pasitraukimo. Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsisvalymo tendencijas ir nukreipti jas teisinga vaga, kad valymo operacijos pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad nekiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“¹⁸. Iš karto po atvykimo jis pirmiausia susitiko (Vytauto pr. 67) su dar birželio sukilimo metu Kaune, t. y. 1941 m. birželio 24 d. pradėto atkurti Valstybės saugumo departamento, t. y. lietuvių saugumo policijos pareigūnais, jiems kalbėjo, kad lietuviai turį įsitraukti į „Lietuvos žydų problemos“ sprendimą, kad tai „degantis reikalas, nepaprastai svarbus visai Lietuvai“. Išdėstė visa eilę antisemitinio pobūdžio argumentų, kodėl „žydų problema“ turi būti sprendžiama¹⁹. Tačiau šis susitikimas reiškė ir šį tą daugiau. Istorinėje literatūroje lietuvių saugumo policija vertinama kaip Vokiečių saugumo policijai ir SD pavaldi ir pagal pastarosios nurodymus dirbanti įstaiga, vertinama kaip įstaiga, kuri buvo naudojama tikriems ir potencialiems nacizmo priešams (taip pat ir žydams) persekioti. Tačiau galu-

tiniai sprendimai dėl žydų tautybės žmonių bylose priklausė ne jai, o vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai²⁰. Antra vertus, W. F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašoma: „Be partizanų operatyvinės grupės, pačiomis pirmomis dienomis buvo sudaryta lietuvių saugumo ir kriminalinė policija. Vadovaujant aukštesniam lietuvių saugumo policijos pareigūnui Denauskui (Jonui Dainauskui – aut.), iš pradžių buvo priimta į darbą 40 buvusių Lietuvos policijos pareigūnų, kurių didžioji dalis buvo išlaisvinti iš kalėjimų. Be to, rūpestingai tikrinant buvo pasitelkta daugiau pagalbinių jėgų. Lietuvių saugumo ir kriminalinė policija dirba pagal 3-ojo operatyvinio būrio jai duodamas instrukcijas ir direktyvas, jos veikla nuolat kontroliuojama ir, kiek tai įmanoma, ji pasitelkiama atliekant saugumo policijos darbus, kurių ji viena atlikti nepajėgia, ypač vykdant paiešką, suimant ir darant kratas.“²¹ Tad nuo 1941 m. birželio 25 d. W. F. Stahleckeris tik ką pradėjusią atsikurti lietuvių saugumo policiją pradėjo traktuoti kaip struktūrą, pavaldžią A operatyvinei grupei.

W. F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašoma: „Lietuvoje tai pavyko pirmiausia Kaune, panaudojus partizanus. Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyt gana nelengva. Čia, visų pirma, pasitelkėme aukščiau minėtą partizanų vadą Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. Klimaičiui pavyko taip parengti ir pradėti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva.“²² Kitur ataskaitoje rašoma: „...bet netrukus iš patikimų neorganizuotų partizanų grupių elementų buvo sudarytas tinkamas 300 vyrų būrys, jo vadu paskirtas lietuvis žurnalistas Klimaitis. Ta grupė buvo naudojama vykdant padėties normalizavimo darbus ne tik pačiame Kaune, bet ir daugelyje kitų Lietuvos vietų, ir be ypatingų sunkumų

atliko jai paskirtus uždavinius, ypač ruošiant ir vykdant stambesnes likvidavimo akcijas, nuolat kontroliuojant operatyviniam būriui. Visos kitos partizanų grupės buvo be jokių kliūčių nuginkluotos.“ Ataskaitoje pajėgos, kurioms vadovavo A. J. Klimaitis, apibūdinamos kaip partizanų operatyvinė grupė²³. Vis tik mažai tikėtina, kad A. J. Klimaitis galėjo vadovauti tokioms skaitlingoms pajėgoms. Pirmiausia dėl to, kad jis nebuvo karininkas kaip jo tėvas. Buvęs Kauno LAF'o štabo narys, Lietuvos laikinosios vyriausybės pramonės ministras Adolfas Damušis rašo: „Stahleckerio laiško Himmleriui tvirtinimu, tą A. Klimaičio grupę sudarė apie 300 asmenų. Laikinosios vyriausybės atstovai iš paties grupės vadovo patyrė, kad grupėje buvo tikslai apie 20 asmenų. Tai daugiausia buvo politiniai kaliniai, išlaisvinti iš kalėjimo sukilimo metu birželio 23 d.“²⁴ A. J. Klimaitis greičiausiai vadovavo tik nedidelei minėtų pajėgų daliai. Be jo, šioms pajėgoms galėjo vadovauti ir tie asmenys, su kuriais jis W. F. Stahleckeriui padėjo užmegzti ryšius. Istorikas Saulius Sužiedėlis rašo: „SD vertėjo Ričardo Šveicerio liudijimu, pirmosiomis karo dienomis žurnalistas Algirdas Jonas Klimaitis suvedė „partizanų vadovus“, iš jų – majorą Kazį Šimkų ir vyresnįjį leitenantą Bronių Norkų su Franzu Stahleckeriu, kuris „ragino partizanus nukreipti jų dalinius ne tik prieš komunistus ir aktyvistus, bet taip pat prieš Kauno žydus, ko partizanai dar nebuvo matę kaip būtino uždavinio.“²⁵ Tyrinėtojai teigia, kad po karo buvęs vertėjas iš vokiečių ir lietuvių kalbų, ilgametis agentas, A operatyvinės grupės 3-ojo operatyvinio būrio SS untersturmfüreris Richardas Schweizeris teigė, kad Stahleckeris dvi dienas iš eilės rengė pasitarimus su lietuvių karininkais, tarp kurių buvo aviacijos karininkų, vienas iš jų – Bronius Norkus. Stahleckeris aiškino, kad padedant lietuviškiems daliniams būtina „sumažinti žydų skaičių, nes jie yra priešai.“

Todėl tie daliniai privalą susiekti su Kaune reziduojančiu atsakingu vadu ir neturi veikti savarankiškai. Stahleckeris klausė lietuvių, kur Kaune galima būtų įrengti žydų getą. Buvo pasiūlytas Vilijampolės kvartalas. Taip pat teigė, kad Stahleckeris aiškinęs lietuvių karininkams, kad jie „privalo vadovaujant vokiečiams likviduoti žydus komunistus.“²⁶ Po karo vienas iš W. Stahleckerio palydovų liudijo, kad Stahleckeris vedė derybas savotiškame „lietuvių štabe“²⁷. Kitas jo grupės dalyvis teigė, kad esą jau buvo iš anksto nutarta, kad Stahleckeris turi nedelsdamas užmegzti ryšius su lietuviais, ir iš tikrųjų jis derėjęs su keliomis tarpusavyje konkuruojančiomis grupėmis²⁸.

Kodėl gi A. J. Klimaitis, K. Šimkus, B. Norkus pasidavė W. F. Stahleckerio įtakai? Taip galėjo nutikti iš dalies dėl to, kad jiems buvo artimos voldemarininkų pažiūros. Lietuvių nacionalistų partijos generalinio sekretoriaus Zenono Blyno dienoraštyje A. J. Klimaitis, K. Šimkus minimi kaip asmenys, kurie bendrauja su voldemarininkais, lietuvių nacionalistų partijos nariais ir turi bendrų reikalų.²⁹ 1941 m. liepos 23–24 d. voldemarininkų surengtas perversmas prieš Lietuvos laikinąją vyriausybę mjr. Kazį Šimkų paskyrė Tautinio darbo apsaugos bataliono vadu vietoje plk. Andriaus Butkūno³⁰. Apie B. Norkaus analogiškas pažiūras galima spręsti iš to, kad jis buvo susijęs su minėtais dviem asmenimis, dalyvavo susitikime su W. F. Stahleckeriu, kad istorinėje literatūroje jis vertinamas kaip „Geležinio vilko“ organizacijai, t. y. voldemarininkams artimas asmuo³¹. Galima prielaida, kad pajėgas, kurios jiems vadovavo (300 asmenų), sudarė partizanai, kurie buvo atsiriboję nuo vyriausybės ir LAF'o. Nuo bendro Kaune ir užmiestyje veikusių partizanų skaičiaus (3396) jie galėjo sudaryti apie 8,83 proc. Minėti trys asmenys pasiduoti W. F. Stahleckerio įtakai galėjo iš dalies ir dėl to, kad „Geležinio vilko“ organizacijos nariai

(voldemarininkai) buvo nepatenkinti Laikinąją Lietuvos vyriausybę, LAF'u, sukilimo pasekmėmis, nors sukilimui pritarė, patys jame dalyvavo ir tarp jų buvo netgi žuvusių (pvz. karo lakūnas Jonas Dženkaitis). Atrodo, kad voldemarininkai W. F. Stahleckerį, kitus okupacinės valdžios atstovus galėjo vertinti kaip asmenis, naudingus siekiant savų tikslų. Sukilimo rezultatais jie buvo nepatenkinti dėl to, kad valdžia atiteko ne jų gruputei. Buvęs rezistentas Pilypas Žukauskas-Narutis prisiminimuose rašo, kad voldemarininkų ir nacionalistų nepasitenkinimas vyriausybe kilo dėl to, kad į ją nebuvo įtrauktas nė vienas voldemarininkas ar tautininkas. Tarp 28 LAF'o steigėjų Berlyne buvo 15 voldemarininkų ir tautininkų³². Vienas iš Berlyno LAF'o steigėjų, Antanas Valiukėnas rašo: „Objektyviai išsižiūrėjus į LAF vadovybės ir Lietuvos laikinosios vyriausybės pirmuosius sprendimus krašto vidaus gyvenimui tvarkyti tenka pripažinti, kad šiuose sprendimuose tikrai pasireiškė tam tikras „katalikų sroviškumas“. Į visas atsakingąsias vietas kažkaip buvo paskirti beveik išimtinai buvusių krikdėmų žmonės, plius vienas kitas išlikęs buvęs valstietis liaudininkas. Iš kalėjimų grįžusieji tautininkai pagal priimtą vyriausybės nutarimą turėjo užimti tas vietas, kurias jie turėjo 1940 m. birželio 14 d. Tačiau grįžusieji gaudavo patarimą „pailsėti“, „paatostogauti“ ir pan. Dėl šitokios laikinosios vyriausybės praktikos kažkodėl labiausiai pasijuto įžeisti voldemarininkai, kuriems, atrodo, amžinai lemta vaidinti politinio nevykėlio ir apakėlio vaidmenį.“³³ Buvęs voldemarininkas Klemensas Brunius rašė: „Iš tiesų Karo muziejaus patalpose aš sutikau Vokietaitį Joną, Taunį Igną, Vylių Igną, Kurklietį Izidorių, Žičkų Povilą, Kviecinską, Misiulį, Stanevičių Vytautą. Jie man aiškino, kad po priedanga vardo Lietuvių Aktyvistų Frontas iš tikrųjų valdžią esą paėmę krikščionys demokratai. Iš viso krikščionys demokratai į vyriausybę

esą įsileidę tik kelis asmenis iš kitų grupių, na, ir tuos jie patys pasirenka. Dėl to dabar krikščionys demokratai dalina vietas įstaigose ir įmonėse tik saviems žmonėms, kitų visai nepriima ir dėl to daugeliui kitų grupių žmonių, ypač voldemarininkams, teksią pasilikti be darbo.“³⁴ Voldemarininkai oponentais laikė tuos, kurie nevykdys jų programos. Z. Blynas rašė: „Vis dar neaišku: koks santykis tarp TDA ir „vyriausybės“ (sako, kad Škirpa vis dar ne Kaune). Sunku tikėti, kad įvairūs liaudininkai-socialistai ir kadamai būtų pasikeitę, sutiktų realizuoti nacionalistinę Lietuvą. Komunistinis režimas jų pažiūras sukretė, be abejo, bet jie visi yra prisiekę demokratai, o kadamai yra Vatikano krypties žmonės, ir aš netikiu, kad nacionalizmas-fašizmas, kaip praktika ir doktrina, būtų jiems priimtinas. Šitokia vyriausybė negali ilgai laikytis. Vokiečiai turės ją keisti.“³⁵ Voldemarininkai buvo nepatenkinti ir dėl to, kad jautėsi idėjiškai artimesni vokiečių okupacinei valdžiai nei jų oponentai. A. Damušis rašo: „Laikinoji vyriausybė, be to, dar turėjo ir vidaus sunkumų. Voldemarininkų, kurių vieni išėję iš komunistinių kalėjimų, kiti atvykę iš Vokietijos, [planai] buvo priešingi Laikinajai Vyriausybei bei skelbė, kad jiems, voldemarininkams, atėjęs laikas perimti vadovavimą lietuvių tautai. Jie esą nuo seniai jau buvo vokiečių nacionalsocialistų draugai, kai tuo tarpu Laikinojoje Vyriausybėje beveik visi esą aiškūs antinaciai. Tokios nuotaikos vyravo viename ekstremistiniame voldemarininkų sparne.“³⁶

POGROMAI

1941 m. birželio sukilimo metu Lietuvos vietovėse veikę partizanai sukilėliai pradėjo persekioti, suiminėti žydų, lietuvių, kitų tautybių asmenis, kuriuos įtarė buvus sovietų

režimo rėmėjais. Kauno mieste suėmimai ypač suintensyvėja pasibaigus kovoms su raudonarmiečiais, sovietų režimo rėmėjais, t. y. nuo 1941 m. birželio 24 d., kai vokiečių kariuomenė dar nebuvo įžengusi į Kauną. Partizanai sukilėliai minėtą ir vėlesnėmis dienomis suimtus asmenis perduodavo saviems štabams, beatsikuriančių policijos nuvadų, lietuvių saugumo policijos pareigūnams. Pasibaigus sukilimo Lietuvoje laikotarpiui minėtus suėmimus jau vykdė pagalbinė policija. Dalis asmenų Kaune buvo suimti teisėtai, pagrįstai, tačiau būtų daug atvejų, kai buvo suimami nekalti žmonės. 1941 m. birželio 25–29 d. Kaune vykusius žydų pogromus galima vertinti kaip minėtų įvykių tam tikrą paralelę. Terminas „pogromas“ paprastai suprantamas kaip kolektyviniai smurtiniai išpuoliai prieš žydus dėl to, kad jie yra žydai. Antisemitiniai veiksmai, kuriais kėsinamasi į žmonių sveikatą, gyvybę ar turtą ir viešas pažeminimas taip pat laikomas pogromu. Pogromo tikslas – pats smurtas, ir pogromas dažnai naudojamas kaip teroro ir įbauginimo priemonė³⁷. Dalį Kaune vykusių pogromų galima apibūdinti kaip smulkiuosius. Nedidelės grupelės baltaraiščių suiminėdavo butuose, kitose vietose po keletą žydų, kurie po suėmimo atsidurdavo ne areštinėse, o būdavo sušaudomi. Tai, kad A. J. Klimaitis buvo susijęs su smulkiaisiais pogromais, rodytų šis kauniškio žydo Peisacho Šaterio liudijimas: „Prieš prasidedant Didžiajam Tėvynės karui su hitlerine Vokietija aš gyvenau Kaune, dirbau prekybinėje organizacijoje. Hitlerininkų karinėms pajėgoms 1941 m. birželį užėmus Kauną, tiesiog pirmosiomis dienomis mieste atsirado ginkluoti būriai, sudaryti iš asmenų, kurie palaikė vokiečius. Dabar, kiek prisimenu, šių būrių organizatorius buvo kažkoks Klimaitis, jo vardo ir tėvo vardo aš nežinau ir asmeniškai susitikti su juo neteko. Šių ginkluotų būrių žmonės ryšėjo baltus raiščius ant rankovių, jie patruliavo po miestą,

areštuodavo nespėjusius evakuotis sovietinių įstaigų pareigūnus, vykdė pogromus žydų tautybės piliečių butuose ir suėmė daug žydų. Su sulaikytisiais jie elgėsi išskirtinai šiurkščiai, daugelį sumušdavo. Aš asmeniškai ne kartą mačiau, kaip šie ginkluoti asmenys gatvėse žudė sulaikytuosius.³⁸ Šis liudijimas daugiau bendresnio pobūdžio. Žinių, kurios atsispindėtų konkrečius, asmeninius A. J. Klimaičio veiksmus, vykdant smulkiuosius pogromus, darbo autoriui surasti nepavyko.

Be minėto liudijimo, yra išlikę fragmentinių žinių apie tai, kaip grupelės baltaraiščių suima butuose ar kitose vietose žydų grupes, kurios nuvedamos ne į areštinę, o sušaudomos vietoje. Iš likusių fragmentų apie smulkiuosius pogromus ne visada aišku, kokie konkretūs asmenys juos vykdė, kas skatino juos taip elgtis (A. J. Klimaičio įtaka ar tik asmeniniai veiksniai). Tačiau iš jų veiksmų akivaizdu, kad jie buvo naudingi W. F. Stahleckeriui ir atitiko A. J. Klimaičio pajėgų veikimo būdą. Sara Ginaitė-Rubinsonienė savo prisiminimuose rašo, kad 1941 m. birželio 24 d. 6 val. į namą (Vytauto g. 28) įsiveržė penki baltaraiščiai, kurie suėmė penkis žydus (tarp jų buvo ir jos mamos trys broliai – Salomonas, Isakas ir Abraomas Viravičiai), nuvedė į Vytauto parką ir ten sušaudė. Prieš sušaudant žydai prašė jų pasigailėti, nes jų artimuosius ištrėmė ir jie nėra komunistai. Po kurio laiko atvyko vežimas ir vežikas sudėjo į jį keturis kūnus. Į kitą vežimą buvo įkeltas kūnas dar gyvo žydo, kuris vėliau ligoninėje mirė.³⁹ Kitoje S. Ginaitės knygoje pateikti prisiminimai liudija, kad tai įvyko 1941 m. birželio 26 d.⁴⁰ Atrodo, kad Vytauto parke galėjo būti ir daugiau žydų žudymo atvejų. Pagal Lietuvos partizaninio judėjimo štabo duomenis, Vytauto parkas ir Neries upės Viliampolės krantas (prie tilto) buvo pirmieji kolektyvinių kapų punktai. Vytauto parke

žudynėms (šaltinis datos nenurodo) vadovavo Vincas Gogelis (rezervo kapitonas)⁴¹, tačiau papildomų tai patvirtinančių žinių surasti nepavyko. 1941 m. birželio 26 d. Kutorgienė matė, kaip į priešais jos namus esantį namą Kranto g. 13 įsibrovė keli vyrai ir iššaudė žydų šeimą. Kitame name ta pati grupė nužudė dar kelis žydus. Tokių smulkių pogromų buvo ne viena dešimtis. Remiantis istorine literatūra galima manyti, kad smulkiuosiuose pogromuose galėjo žūti apie 150 žydų⁴². Nepavyko surasti žinių, kad prie smulkiųjų pogromų būtų prisidėjusi lietuvių saugumo policija kaip institucija. Tačiau jos žinion vis tik būdavo pristatomi baltaraiščių suimti žydai, kitų tautybių asmenys, įtariant juos buvus lojaliais sovietų režimui ir pan.

Tomis dienomis, kai Kaune vyko smulkieji pogromai, lygiagrečiai įvyko ir didelio masto pogromas Viliampolėje. Karo išvakarės Kauno miesto dalis Viliampolė (Slabada), esanti Neries ir Nemuno dešiniajame krante, garsėjo kaip žydų religijos ir mokslo centras. 1882 m. ten buvo įkurta ješiva „Kneset-Israël“, kuri buvo tuo metu viena iš didžiausių pasaulyje, joje mokėsi 360 studentų iš viso pasaulio⁴³. 1941 m. birželio 25 d. susitikimo su beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos pareigūnais metu W. F. Stahleckeris kalbėjo, kad lietuviai taip pat turi apsivalyti nuo žydų pseudokultūros palikimo. Sinagogos, ješibotai turi būti sulyginti su žeme⁴⁴. Dar tą pačią dieną šios jo kalbos virto tikrove. Darbo autorius neaptiko konkrečių žinių, kad beatsikurianti lietuvių saugumo policija kaip institucija būtų prisidėjusi organizuojant pogromą, vykusį 1941 m. birželio 25-ąją–27-ąją dienomis Viliampolėje. Remdamiesi istorine literatūra galime teigti, kad ten tuo metu veikė voldemarininkams artimų asmenų vadovaujamos pajėgos: A. J. Klimaičio būrys, K. Šimkaus ir B. Norkaus vadovaujamos

dvi grupės, vokiečių kariai. Juos skatino A operatyvinės grupės vadas SS brigadenfuureris W. F. Stahleckeris⁴⁵. Yra žinių, kad tarp jų buvo keletas studentų⁴⁶. Tokie daugiau bendro pobūdžio teiginiai apie pogromo dalyvius, tačiau konkrečių žinių, kurios apibūdintų A. J. Klimaičio, K. Šimkaus, B. Norkaus atliktus individualius veiksmus pogromo metu, išlikusių nėra. Remiantis žydų prisiminimais bei jų istoriniais darbais, galima susidaryti tokį vaizdą apie įvykius Vilijampolėje. Į Vilijampolės dalį, kurioje gyveno žydai, įsiveržė minios lydimos lietuviu pajėgos, kurių dalyviai buvo ginkluoti kirviais ir pjūklais. Jie Jurbarko, Sinagogos, Veliuonos, Vidurinės, Ariogalos ir kitose gatvėse ėjo iš namo į namą, iš buto į butą, iš kambario į kambarį ir žudė įvairaus amžiaus žydus. Dalis aukų buvo nušautos, kitos dalies aukų žūtį lydėjo siaubingi kankinimai, t. y. jiems buvo nupjauamos, nukertamos ar kitaip atskiriamos įvairios kūno dalys. Rabinams, ješivos studentams buvo nuskutamos barzdos. Žudynės buvo didžiulės. Iš gatvių sklido šiurpūs riksmi, tarp šių riksmų buvo galima išskirti senovines žydų mirties raudas, „Shema Yisroel“ (liet. „Klausyk, Izraeli“) maldą, kuria išpažįstama Dievo egzistencija. Vienas žydas, apimtas priešmirtinių spazmų, ant sienos savo krauju užrašė: „Žydai! Atkerškite!“. Šis užrašas ant sienos išliko ilgą laiką. Pogromininkai ties Jurbarko gatve sušaudė kalvį, paskui – dar 26 prie sienos išrikiuotus žydus. Pogromininkai prie Vilijampolės tilto žiauriai sumušė apie 30–34 žydus, vertė juos šokti ir dainuoti religines ir sovietines dainas. Po to pogromininkai privertė aukas išsikąsti duobes, atsiklaupyti prie jų krašto ir visus sušaudė stebint miniai. Ties Vilijampolės tiltu pogromo metu būta tokio epizodo – kai kurie žydai šoko nuo tilto į Vilijos (Neries) upę tam, kad pabėgtų. Vokiečiai stovėjo ant tilto ir šaudė į juos tarsi į taiki-

nus. Pogromų metu tai pat buvo grobiamas aukų turtas.

Aukas galima skirstyti į dvi grupes: pirmajai galima priskirti rabinus. Ypač žvėriškai buvo nužudytas rabinas Zalmanas Osovskis. Pogromininkai pririšo rabino Zalmano ranką ir koją prie kėdės, po to padėjo jo galvą ant atvertos *gemora* knygos (Talmudo tomas) ir ją nupjovė. Po to jie jo galvą padėjo prie lango, greta palikdami užrašą: „Tai padarysime visiems žydams.“ Po to pogromininkai nužudė jo sūnų, jaunąjį talentą Judelį Osovskį, nušovė jo žmoną. Liko gyva tik rabino penkerių metų anūkė Esterka, kuri buvo pasilėpusi po lova. Taip pat žuvo rabinas Jona iš Minsko, kuriam pogromininkai ištraukė žarnas ir susuko jas į maldos šaliką. Žuvo ješivos zakristijonas rabinas Geršonas perpjovus jam gerklę. Prieš numirdamas jis spėjo kažkam pasakyti: „Jeigu jūs išsilaisvinsite, papasakokite apie mūsų kančias ir pragarą.“ Pogromininkai taip pat nužudė ješivos vadovą Šragą Faivelą Gurvičių (*Shrag Feivel Hurvitz*). Taip buvo nužudyti dešimtys ješivos studentų. Vienas iš jų – Volfas iš Vokietijos.

Antrajai grupei priskirtini žydai, kurie nebuvo dvasininkai, t. y. įvairių profesijų atstovai, sionistai, intelektualai. Jurbarko gatvėje gyvenusiai odontologei Štein-Jatkunski ir jos vyrui Mordechajui Jatkunskiui pogromininkai nukirto rankas, pėdas. Taip pat žuvo ir jų sūnus. Ariogalos gatvės 10-ajame name buvo išžudyta Puchartų šeima – tėvas, motina ir du vaikai. Tėvas Akiva Puchartas dirbo „Drobės“ fabrike šaltkalviu mechaniku. Pusiau gyvas šeimos galva spėjo dar kraują ant sienos užrašyti: „Atkerškite“. Tarp žydų, kurie žuvo prie Vilijampolės tilto, buvo tėvas ir sūnus Ichakas ir Šmulis Kaplanai; broliai Chaimas ir Ichakas Ragolskiai; siuvėjas Baranovas; gydytojas Šmulis Macas, kuris buvo žinomas pseudonimu „Šmulika“⁴⁷. Yra žinių, kad žuvo

žydai Abromas Livšicas su žmona Liuba Livšic, Icikas Fridmanas su žmona ir dviem vaikais, Naftalis su žmona ir dvejų metų dukrele⁴⁸. Istorinėje literatūroje nurodoma, kad pogromo Vilijampolėje metu žuvo apie 600–800 žydų⁴⁹. Laikinosios Lietuvos Vyriausybės 1941 m. birželio 26 d. protokole rašoma: „L. e. Ministeris Pirmininkas p. Ambrazevičius nusiskundė, kad blogai veikia saugumas ir pasitaiko areštų bei kratų pas asmenis, kurie visai nekalti. Pasisakyta, kad Klimaičio partizanų būrys veikia ne drauge su Lietuvos Ginkluotų Pajėgų Štabu. Lietuvių partizanai veikia kontakte su Lietuvos Aktyvistų frontu ir Lietuvos Laikinąją Vyriausybę. Kur karo veiksmai yra praėję, partizanų veikimas persiformuoja į policijos funkcijas ir šaulius.“⁵⁰

Antrasis didesnio masto žydų pogromas įvyko 1941 m. birželio 27 d. „Lietūčio“ garaže, kuris buvo ties Vytauto prospektu, Miškų ir Griunvaldo gatvėmis, maždaug 200 m nuo Lietuvos prekybos rūmų, kuriuose dar 1941 m. birželio 25 d. įsikūrė Šiaurės armijų grupės 16-osios armijos vadovybė⁵¹. Sovietmečiu garažas buvo NKVD įstaigos ūkinis pastatas, o iki okupacijos ir aneksijos 1940 m. vasarą priklausė Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungai. Viena iš žudynių garaže ypatybių ta, kad čia žuvo dešimčia kartų mažiau žmonių nei Vilijampolės pogrome, tačiau maždaug dešimčia kartų daugiau nei per vieną smulkesnį pogromą. Kas gi surengė žudynes? Įvykius garaže matęs Jonas Lajauskas tvirtino, kad sušaudant ir mušant žydus šiame garaže dalyvavo: vokiečių policija, vokiečių armijos kareiviai ir išsilaisvinę kaliniai⁵². Tai, kad egzekuciją vykdė išsilaisvinę politiniai kaliniai, patvirtina ir kiti įvykių liudininkai. Kita vertus, išsilaisvinę politiniai kaliniai sudarė ir A. J. Klimaičio būrio narių pagrindą. Prielaidą, kad jie galėjo būti žudynių garaže dalyviais, patvirtina šios

žinios – A. Damušis rašo: „Lietuvos laikinoji vyriausybė 1941 metais birželio mėn. pabaigoje patyrė apie vieną labai sunkų prasižengimą, nukreiptą prieš žydus. Tai buvo Algirdo Klimaičio vykdytas viešas žydų mušimas viename Kauno garaže. Sužinota, kad A. Klimaičio būrys Stahlecker'io štabo buvo aprūpintas įvairiomis medžiagomis – ginklais ir privilegijomis naudotis karinėmis transportacijos priemonėmis.“⁵³ Žudynių garaže liudininkas Vytautas Petkevičius prisimena: „Mums bežiūrint atėjo vyriškis su baltu raiščiu ir pasakė: „Klimaičio vyrai – eime užduoties.“ Šiems pasitraukus, likęs būrelis toliau darbavosi“. Visi jie buvo pavaldūs Bendinsko vadovaujamam netoliese įsikūrusiam LAF'o štabui⁵⁴. Kita vertus, vis tik nėra žinių, kurios konkrečiai, tiksliai apibūdintų paties A. J. Klimaičio veiksmus garaže. Remiantis istoriko Arvydo Anušausko tyrimais, galima manyti, kad, be A. J. Klimaičio būrio narių, galėjo prisidėti prie žudynių ir kiti asmenys⁵⁵.

Kodėl gi ir vokiečių kariai tapo pogromo garaže dalyviais? Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar buvo nužudyta 70 žydų tautybės snajperių“⁵⁶. Įvykių liudininkas Jonas Baustys teigė, kad vokiečių kariškiai mušė žydus, nes jiems įžengiant į Kauną kažkoks žydas buvo nušovęs Vermachto karininką⁵⁷. 1941 m. birželio 27 d. apie 11 val. iš Kauno miesto 1-osios policijos nuovados išsivedė žydus Šliomą Mušteiną, Abromą Gorfainą, Abromą Vaisfeldą, Moišą Vižnevičių, Giršą Zilbermaną, kuriuos 1941 m. birželio 24–27 d. buvo suėmę partizanai. Suėmė, nes įtarė juos šaudžius pro langus į praeinančius žmones ir buvus sovietų režimo šalininkais. Policijos nuovados pareigūnai tvirtino, kad jie atgal nebuvo sugražinti. Apie šiuos asmenis jie raportavo ir Valstybės saugumo departamentui⁵⁸. Galimas dalykas, kad vokiečiai

šiuos penkis žydus išsivedė tik atsižvelgę į tuos įtarimus, dėl kurių jie buvo suimti. Tačiau tai, ar jie iš tiesų buvo kalti, jiems greičiausiai nerūpėjo. Išsivedimo data, laikas, žydų negražinimas atgal leidžia manyti, kad jie 1941 m. birželio 27 d. žuvo garaže. Tad vokiečių kariai žydus galėjo varyti į garažą, norėdami ant jų išlieti pyktį dėl galimai patirtų apšaudymų ar dėl kitų priežasčių.

1941 m. birželio 27 d. „Lietūkių“ garaže vykusio žydų pogromo eigoje galima išskirti du etapus. Pirmasis etapas prasidėjo maždaug apie 9–10 val. ryto, kai vokiečių kariai ir lietuviai baltaraiščiai į garažą atvarė grupelę žydų. Po vokiečių išvykimo garaže buvo likę daug šiukšlių ir mėšlo. Žydams buvo liepta iškuopti garažą. Jie turėjo rankomis semti mėšlą, nešti jį į garažo kiemą ir krauti į krūvą. O sukrovus buvo liepiama nešti mėšlą į kitą vietą. Sukrovus ten, jiems buvo liepiama nešti mėšlą dar į kitą vietą. Baltaraiščiai ir vokiečių kariai čiažė žydus botagais, ragindami paskubėti, mušė kastuvais, šakėmis mėšlui krauti, veržliarakčiais, vamzdžiais. Nuo smūgių plyšo drabužiai, pasirodydavo kraujas. Taip pat žydai buvo laistomi vandeniu. Kai kuriems žydams mėšlu buvo tepamas veidas. Būta ir tokių patyčių epizodų: vokiečiai karįs privertė jauną, atletišką žydą ropoti keturiomis ir valgyti arklių mėšlą. Tuo metu kareivis šakėmis badė jo užpakalį, gerokai žmogų sužeisdamas. Būta epizodo, kai kareivis vienam jaunam žydai šakėmis badė į pilvą, o pastarasis turėjo stovėti ramiai, abejose rankose iškėlęs aukštyn laikomą mėšlą. Kareivis staugė: „Jūs nukryžiuot Kristų!“, o žydas vokiškai atsakinėjo: „Aš nekryžiuotau Kristaus.“ Tokie mėšlo nešiojimo „darbai“ truko apie dvi valandas. Vienas liudininkas tvirtino, kad vokiečių kariai, sprendžiant iš jų uniformos, priklausė reguliarios kariuomenės kavalerijos ar artilerijos daliniui. Kartu su

jais buvo kapitono ar majoro laipsnį turintis karininkas, kuris kurį laiką stebėjo karių veiksmus, po to pasišalino. Paskui žydams buvo surengtos „maudynės“, t. y. jie buvo suvaryti į vieną krūvą ir plaunami nuo mėšlo. Kiekvieną besiprausiantįjį vertė į burną imti žarną ir stipriai vandens srovei bėgant skalauti burną. Kai kurie žydai tai daryti atsisakė ir traukėsi. Dalis tai mačiusių praeivių kalbėjo, kad taip sugavo kalėjimo prižiūrėtojus žydus ir dabar juos čia užmuš. Kiti praeiviai kalbėjo, kad negerai, jog jie kankinami. Vienais duomenimis, žydų buvo apie 15–20, kitais – apie 30–40, dar kitais – 50. Įvykių liudininkai prisimena, kad aukos buvo vienmarškinės, vieni avėjo batus, kiti buvo basi. Vienas liudininkas prisimena, kad žydai atrodė jauni, sveiki, stiprūs, gerai nuaugę, kai kurie net atletiškos išvaizdos⁵⁹.

Antrojo etapo pradžia sietina su tuo momentu, kai brutalūs kankinimai, patyčios įgauna ir žudymo pobūdį. Taip iš dalies nutiko dėl žydų mėginimų pasipriešinti kankintojų veiksams. Vienas liudininkas prisimena, kad vokiečių kareivis, norėdamas spirti žydai, užsimojo, o šis staiga atšoko ir vokietis, netekęs lygsvaros, nukrito ant žemės. Tada ir prasidėjo skerdynės. Vokiečiai ir buvę garaže 10–15 baltaraiščių ėmė mušti žydus. Kitas liudininkas prisimena, kad žudynės prasidėjo tada, kai vokiečių kariai pareikalavo išvalyti sunkvežimio kėbulą. Kadangi žydų rankos buvo mėšlinos, todėl prieš tai jie buvo verčiami nusiplauti rankas. Tuo metu vienas žydas atstūmė sargybinių ir leidosi bėgti kapinių link. Ir kažkuris sargybinis jį nušovė⁶⁰.

Remiantis išlikusiomis žiniomis, galima susidaryti tokį apibendrintą, apytikrą žudynių vaizdą. Žudynės prasidėjo atėjus pietų metui ir tesėsi iki vakaro. Aukas mušdavo, kankindavo baltaraiščių grupelės, kurių dydis atskirais žudynių momentais buvo

nevienodas, kito nuo 5 iki 10 asmenų. Kai kuriems egzekucijos vykdytojams nuskuto galvos plaukus, jų veidai buvo išbalę. Vieni iš jų buvo vienmarškiniai, kiti vilkėjo uniformas. Vienas baltaraištis dėvėjo tamsesnės spalvos kepurę, buvo kostiumuotas. Dalis jų avėjo aulinius, kiti – veikiausiai paprastais, šiltajam sezonui skirtais batais. Kai kurie ryšėjo baltus raiščius. Vienais duomenimis, būta apie 10–12, kitais – 10–15, dar kitais – 20–30 egzekucijos dalyvių. Aukais jie žudė, mušė, daužė, panaudodami geležinius laužtuvus, automobilių lingių lapus, gelžgalius, virbų nuolaužas, gumines šlangas, lazdas, bizūnus, kastuvus. Grupelės baltaraiščių žudydavo, mušdavo kelis 2–3 asmenis arba tik vieną auką. Dalis aukų buvo mušamos joms stovint, jos blaškydavosi po garažo kiemą. Kitos prieš mušant buvo suguldomos į krūvą ant garažo kiemo grindinio. Būta ir atvejų, kai aukai buvo liepiama užlipti ant nužudytų asmenų krūvos. Prieš pradėdant mušti aukos buvo stumdomos, tąsamos už plaukų. Pogromo eigoje būta išskirtinio epizodo, kai žydus žudė ne baltaraiščių grupelė, bet tik vienas jaunas baltaraištis. Jis nužudė keletą žydų, traukdamas juos po vieną iš grupelės ir smūgiuodamas geležiniu laužtuvu. Esama žinių, kad tarp garaže žuvusiųjų buvo žydų, kurie prieš tai šalia garažo buvusiose kapinėse kasė duobes, juos saugojo baltaraiščiai. Po to žydai buvo nuvaryti į garažą. Tarp žuvusiųjų taip pat būta žydų, kuriuos baltaraiščiai atsirinko iš pro garažą varomų žydų grupelių. Vykstant žudynėms sruvo kraujas. Aukoms nuo smūgių tiško smegenys, jos gulėjo ant grindinio, kai kurios iš jų, apimtos agonijos, vaitojo ir šaukė. Kai kurie meldėsi prieš mirtį. Aukos buvo laistomos vandeniui iš guminės žarnos, skirtos automobiliams plauti. Jeigu kuri nors auka atgaudavo sąmonę, mėgindavo stotis, ją daužė tol, kol numirdavo. Vienas liudininkas

prisimena: „Garažo kieme, gal ir pačiuose garažuose, matyt, buvo stovėję arkliai, nes visas kiemas – pilnas arklių mėšlo. Baudėjai rėkia: „Norma, norma!“ ir pliekia tuos inteligentiškus žydus, o šie, griūdami, šliauždami keliais, saujom griebia tą arklių mėšlą; juos muša, mėšlas krinta iš rankų, vėl muša, tie susmunka, nebejudą, iš žarnos mašinoms plauti aplieja vandeniu kūnus.“ Būta epizodų, kai baltaraiščiai iš vandens žarnos leido vandens srovę į žmogaus gerklę. Stipri vandens srovė išpūsdavo pasmerktojo vidurius, kuriuos kankintojai daužė laužtuvais. Vienas liudininkas prisimena, kad guminė žarna su plūstančiu vandeniu aukoms buvo kišama į sėdmenis, vandens srovę į buvo varoma tol, kol viduriai sprogdavo. Būta epizodo, kad baltaraiščiai atvedė iš gatvės grupę žydų ir liepė jiems ant grindinio gulinčius nužudytųjų kūnus sudėti į krūvą prie sienos bei nuplauti grindinį. Po to ir šie žydai buvo užmušti laužtuvais. Tai nutiko maždaug apie 17–18 val. dienos. Vienas liudininkas prisimena apie 16 val. garaže matęs kruvinus, sudaužytus, į krūvą sustumtus lavonus. Egzekucijos dalyviai buvo išgėrę, šoko ratu aplink lavonus, vienas grojo su akordeonu. Vienas liudininkas tvirtino matęs ant grindinio vieną ar kelis žydus, kurie buvo su peisais (susuktos plaukų sruogos palei ausis, būdingos pamaldiems ortodoksams). Kitas liudininkas tvirtino, kad tarp aukų būta dviejų asmenų, kuriuos buvo matęs NKVD įstaiigos pastate. Trečiasis prisimena matęs ant grindinio vieną pažįstamą muzikantą.

Žudynes garaže matė daug vietos gyventojų. Kai kurie pasišalindavo, nes negalėjo pakelti žudynių vaizdo. Pagal išlikusius liudijimus bei įvykių garaže nuotraukas galima teigti, kad vykstant žudynėms vieni stovėję garažo kiemo dalyje palei Vytauto prospektą, kiti – palei medinę tvorą, jungusią garažą ir gimnazijos pastatus, treči – ties garažo

pastato fasadais, ketvirti stebėjo iš gimnazijos kiemo, pasilypėję ant tvoros. Stebėjusieji kalbėjo, kad tai iš kalėjimo išstrūkę politiniai kaliniai taip atsiskaito su savo kankintojais. Vieni kalbėjo, kad žydams taip ir reikia. Kiti pasipiktinę šaukė: „Žvėrys, o ne žmonės!“; „Gėda Lietuvai!“. Pasibaigus pirmajam pogromui etapui, Vermachto karių laikysena įvykių garaže atžvilgiu pakito. Jie žydų nežudė ir tik stebėjo, kas vyksta. Vieni kariai ateidavo, kiti išeidavo, tačiau didesnis ar mažesnis jų skaičius garaže buvo visą žudynių laiką. Jie buvo ginkluoti, kai kurie fotografavo įvykius garaže. Tarp vokiečių karių buvo ir karininkų. Vokiečių kariai priklausė 16-osios armijos padaliniams, t. y. 562-ajai kuopai (*Backereikompanie*), Oro pajėgų štabo aerofotonuotrukų skyriui, kitiems padaliniams. Tai, kas vyko garaže, matė ir Šiaurės armijų grupės štabo adjutantas pulkininkas Lothar'as von Bischoffshause'as. Vokiečių kariai Wilhelmas Gunsilius, Karlas Röderis ir vienas nežinomas asmuo žudynių vietoje padarė 17 nuotrukų, kurios išliko iki šių dienų. Kada visi žydai buvo užmušti, į garažo kiemą atvažiavo kariškas dengtas sunkvežimis (pagal kitus duomenis, būta trijų sunkvežimių) ir atvežė grupę žydų, kurie sukrovė lavonus. Po to aukų kūnus kažkur išvežė. Kraunant lavonus į sunkvežimius, vokiečiai prie garažo nieko neprileido, išvaikė visus įvykių stebėtojus. Kita vertus, yra žinių, kad dalis aukų kūnų iš garažo galėjo būti išvežta dar likus nemažai laiko iki žudynių pabaigos. Dalis liudininkų žudynes „Lietūkio“ garaže apibūdino kaip labai žiaurias, brutalias, stipriai įsirežiančias į atmintį. Istorinėje literatūroje nurodoma, kad garaže žuvo apie 52–60 žydų⁶¹.

Atrodo, kad su tais įvykiais buvo susijusi ir beatsikurianti lietuvių saugumo policija. Yra žinių, kad garaže žuvo Nona Aronovas ir trys jo sūnūs. Jie gyveno Kaune, Kipro

Petrausko gatvėje, juos 1941 m. birželio 24 d. suėmė partizanai, kuriems vadovavo Zaroskis. Jis priklausė organizacijai „Lietuvos fizinio lavinimosi sąjunga“. Suimtieji iki žūties garaže buvo laikomi saugumo pastate, buvusiame ties Stalino (Laisvės al.) ir Vytauto prospekto sankirta⁶². Garaže žuvo Jurgis Štomas, žymaus politologo, teisininko Aleksandro Štomo tėvas. Yra žinių, kad prieš žūtį jis buvo lietuvių saugumo policijos žinioje, saugomas sargybinių⁶³. Voldeмаринinkas Zenonas Blynas dienoraštyje rašė: „Buvau sutikęs Petrą Kliorį. Anot jo, Dainauskas Jonas, buvęs saugumo pareigūnas, dirbo sovietų laikais saugume lyg tęsdamas kažkokią lenkų organizacijos bylą, bet jis tardęs ir suimamus lietuvius Vilniuje. Rodos, kad jis suruošė ir tas žydų muštynes, kurios buvo gatvėje ties kapinėmis. Jos buvo filmuojamos ir fotografuojamos. Puiki medžiaga vokiečiams.“⁶⁴ Archyvinių duomenų, kurie patvirtintų dienoraščio teiginius, lietuvių saugumo policijos kaip organizatorės vaidmenį, nėra. Remiantis turimomis žiniomis, ant lietuvių saugumo šešėlių meta tai, kad tarp garaže žuvusių žydų buvo tokių, kurie prieš tai buvo stebimi šios policijos. Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros (komendantas plk. Jurgis Bobelis) transporto skyriaus viršininko 1941 m. birželio 25 d. rašte, kuriame konkretus adresatas nenurodytas, rašoma: „Garaže, prie Vytauto prosp., budintieji žmonės: 1) Bučionis Vladas, 2) Jankauskas Juozas, 3) Bučionis Stasys, 4) Martusevičius Leonardas. Prašau išvadintiems čia žmonėms duoti nemokamus pietus.“⁶⁵ Tad galima spėti, kad garažą kaip pastatą iki pogromo administravo komendantūra. Kyla klausimas: koks buvo šios įstaigos santykis su įvykiais garaže? Laikinosios Lietuvos Vyriausybės 1941 m. birželio 27 d. protokole rašoma: „Ministeris Žemkalnis pranešė apie nepaprastai žiaurus kankinimus Kau-

ne, Lietūkio garaže. Nutarta: Kad, nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų. Patirta, kad šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendra neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų štabu, nei su Laikinąja Lietuvos Vyriausybe.⁶⁶

POGROMŲ AUKŲ SKAIČIAI

Istorinėje literatūroje pateikiami nevienodi duomenys apie 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže žuvusių žydų skaičių. Dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“ nurodoma, kad garaže žuvo apie 50 žmonių⁶⁷. Avraham Tory dienoraščio 1941 m. rugpjūčio 4 d. įrašė nurodoma, kad „Lietūkio“ garaže žuvo 52 žydai⁶⁸. Tyrinėtojai Saulius Sužiedėlis, Christophas Dieckmannas savo bendrame jungtiniame darbe teigia, kad garaže žuvo kiek mažiau nei 60 žydų⁶⁹. Kitame darbe Ch. Dieckmannas teigia, kad žuvo nuo 52 iki 60 žydų⁷⁰. Holokausto atlase vienoje vietoje teigiama, kad žuvo apie 60, kitoje – kiek mažiau nei 60 žmonių⁷¹. Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar buvo nužudyta 70 žydų tautybės snaiperių“⁷². Tad žuvusiųjų skaičius svyruoja nuo 50 iki 70 žuvusiųjų. Taigi koks yra tikslus žuvusiųjų garaže skaičius? Dabartiniu metu gauti konkretų atsakymą vargu ar įmanoma, tačiau galime pamėginti jį patikslinti. Pirmiausia reiktų atkreipti dėmesį, kad minėtus skaičius iš dalies galima skirstyti į tris grupes. Kiekybiniai rodikliai 50, 52 žymi minimalų,

o rodiklis – 70 maksimalų garaže galėjusių žūti skaičių. Kiekybinis rodiklis 60, remiantis aritmetinio vidurkio principu, apytiksliai nurodo garaže žuvusiųjų skaičių.

Dalį istorinių šaltinių, kurias remiantis galėtume nustatyti žuvusiųjų skaičių, galima suskirstyti į dvi grupes – įvykius mačiosių asmenų užrašytus liudijimus ir įvykių liudininkų, t. y. Vermachto karių darytas nuotraukas, kuriose matomi žudynių garaže vaizdai. Buvę Vermachto 562-oios kepejų kuopos kariai Karlas Röderis, Fritzas Leschas tvirtino ant garažo kiemo grindinio matę 15 ir 15-20 negyvų aukų⁷³. Vėliau į garažą atvykęs Vermachto karys Wilhelmas Gunsilius teigė matęs, kaip ten žuvo nuo 45 iki 50 žydų⁷⁴. Įvykių liudininkas Juozas Vasiliauskas nurodo, kad į garažą buvo atvaryta ir žuvo apie 50 žydų vyrų⁷⁵. Apie tokį patį aukų skaičių kalba ir liudininkas Julius Vainilavičius⁷⁶. Minėtiems liudininkams būdinga tai, kad jie nestebėjo žudynių nuo pradžios iki pabaigos, todėl jų pateiktą aukščiausią kiekybinį rodiklį 50 galima vertinti kaip apytikrį mažiausią garaže galėjusių žūti žydų vyrų skaičių, kuris galbūt yra tik didesnė sudedamoji dalis tikrojo garaže žuvusiųjų skaičiaus. Kita vertus, W. Gunsilius ne tik liudijo žodžiu, bet ir fotografavo įvykius. Vienoje iš jo darytų nuotraukų (*žr. nuotrauką Nr. 1) matyti, kad palei garažą ties atidarytais bokso vartais stovi grupelė žydų. Ją sudaro 19 asmenų. Įvykių garaže specifika savo ruožtu leidžia manyti, kad juos netrukus išstiks toks pats likimas kaip ir asmenis, kurie guli šalia jų negyvi ant kiemo grindinio (34 aukų kūnai). Tad remiantis nuotrauka galima manyti, kad po 19-os grupelėje matomų asmenų žūties ant garažo kiemo grindinio jau gulėjo maždaug

* Visos nuotraukos Priede, p. 75, – red. past.

53 aukų kūnai. Avrahamo Torio dienoraščio 1941 m. rugpjūčio 4 d. įrašas skelbia, kad „Lietūkio“ garaže žuvo 52 žydai. Yra žinoma, kad po karo A. Tora savo dienoraštį tvarkė ir pildė. Dienoraštis publikuotas praėjus keliems dešimtmečiams nuo karo pabaigos, pradėtas verstiti iš jidiš į hebrajų kalbą, ketinant išspausdinti knygą. 1990 m. dienoraštis jau buvo publikuotas ir anglų kalba. Tad galima prielaida, kad jis aukų skaičių 52 įrašė į dienoraščio tekstą kaip vėlesnį papildymą ir kad šio kiekybinio rodiklio atsiradimas turi ryšį su W. Gunsiliaus nuotraukų analize. Galbūt A. Tora tokį skaičių nurodė, nes turėjo abejonių dėl atskirų nuotraukoje matomų detalių. Tad apibendrinant galima teigti, kad garaže žuvo ne mažiau kaip 52 žydų tautybės asmenys. Kiekybiniai rodikliai, kurie aptinkami istorinėje literatūroje ir yra mažesni nei 52, neturėtų būti laikomi tiksliais, jie žymi minimalų skaičių asmenų, galėjusių žūti garaže.

Galimybę nustatyti garaže žuvusiųjų skaičių suteikia ne vien nuotraukos ir įvykių liudininkai. Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar buvo nužudyta 70 žydų tautybės snaperių“⁷⁷. Atsižvelgiant į kitus šaltinius, jame pateiktą kiekybinį rodiklį 70 galima vertinti kaip apibūdinantį maksimalų garaže žuvusiųjų skaičių. Ar šis skaičius patikimas? Tai, kad šis rodiklis gali žymėti tokią reikšmę, leidžia manyti ta aplinkybė, kad jis užfiksuotas oficialiame tarnybiname dokumente, o įrašas padarytas kitą dieną po įvykių. Kita vertus, profesionaliems istorikams kiekybiniai rodikliai, išreikšti lyginiais skaičiais, neretai atrodo daugiau žymintys apytikslį dydį. Kad ir kaip ten būtų, tačiau greičiausiai tikrąjį garaže žuvusiųjų skaičių intervalas nuo 52(53) iki 70. Tai, kad apytikslis skaičius 70 yra patikimas, rodytų šios aplinkybės. Iki tol, kol W. Gunsilius atvyko į garažą ir ten

fotografavo, čia jau buvo apsilankę ir jau su spėję išvykti 562-osios kepejų kuopos kariai: jefreitorius Karlas Röderis (g. 1910 m.), vyr. viršila Frizas Leschas, Hubertas Schmeinkas. Išlikę F. Lescho, H. Schmeinko liudijimai leidžia manyti, kad iš garažo kiemo aukų kūnai gabenti į laidojimo vietą ne tik vakare, kai pasibaigė žudynės, bet dar ir gerokai iki žudynių pabaigos, dar iki W. Gunsiliaus atvykimo į garažą, kuriame jis stebėjo įvykius ir padarė keletą fotonuotraukų. H. Schmeinkas liudijo: „Prasidėjus karui su Rusija mūsų kuopa kirto sieną ties Eitkūnais. Pasakyti tikslią datą, kada tai nutiko, negaliu, tačiau tai nutiko birželio mėnesį. Mes tą dieną važiuome per Kauną. Maždaug po 4 dienų aš atvykau į miestą kartu su Röderiu, Walderiu ir Schreineriu. Iki tol mes neturėjome reguliarių leidimų išėjimams. Mes atsitiktinai patekome į aikštę, kurią galėčiau taip apibūdinti: aikštė buvo greta pagrindinės gatvės, arti kapinių. Aikštės pavadinimo aš negaliu pasakyti. Prisimenu, kad aikštė keturkampė. Jos kampe buvo garažai. Dalis aikštės buvo laisva, joje stovėjo apie 70 žmonių, kurie buvo saugomi. Aš girdėjau, kad tai buvo žydai. Šie vyrai visą laiką buvo atvedami į aikštę grupėmis po 10 žmonių ir jie turėjo paimti lavonus, kurie ten gulėjo. Tai vyko taip, du vyrai ėmė lavoną ir tempė jį asfaltuota gatve. Ten po medžiais buvo masinė kapavietė. Aš manau, kad ten buvo parkas arba kapinės. Aš mačiau ten masinį kapą, jis buvo maždaug 70 metrų ilgio, plotis apytikriai atitiko lavono ilgį, o gylis buvo apie 2,5 metro. Aš stebėjau, kaip žydai buvo sumetami į kapą. Pažiūrėti į kapo vidų negalėjau, nes supykino.“⁷⁸ F. Lesch paliudijo: „Iš netoliese stovinčių kareivių, kuriuos aš apklausiau, išgirdau, kad aukos nužudytos dėl asmeninių norų atkeršyti. Kai aš priėjau prie aikštės, ten buvo apytikriai apie 15–20 lavonų. Po to šiuos lietuviai pašalino ir su vandens žarna nuo aikštės buvo nuplauti

kraujo klanai. Paklausęs, kur išgabenti lavonai, gavau atsakymą, kad šiuos išgabeno į kapines. Aš mačiau, kaip lietuviai tempdavo lavonus, paėmę juos už rankų ir kojų.⁷⁹ Su jais kartu buvęs K. Röderis prisiminė garaže matęs apie 15 aukų kūnus. Tačiau nemini, kad aukų kūnai buvo kur nors išnešami⁸⁰. Tad tuo metu, kai W. Gunsilius nufotografavo grupelę žydų ir šalia jos ant grindinio gulinčius aukų kūnus (žr. nuotrauką Nr. 1), dalies aukų kūnai jau prieš tai galėjo būti išgabenti į laidojimo vietą. Jeigu F. Lescho pateiktus kiekybinius rodiklius, žyminčius iš garažo išgabentų aukų skaičių 15–20 (juos iš dalies patvirtina K. Röderio liudijimas), susietume su jau atlikta minėtos W. Gunsiliaus nuotraukos analize, sudėtume juos su iš nuotraukos nustatytu minimaliai galėjusių garaže galėjusių žūti žydų skaičiumi (52(53)+15 ir 52(53)53+20), tai gautume skaičius 67(68) ir 72(73). Juos, atsižvelgiant į eilę aplinkybių, galima būtų laikyti tokiais, kurie išreiškia maksimalų kiekį aukų, galėjusių žūti garaže. Juos galima būtų vertinti ir kaip iš dalies patvirtinančius teisingumą jau minėto kiekybinio rodiklio 70, kuris žymi apytikslį didžiausią skaičių aukų, galėjusių žūti garaže ir kuris yra nurodytas jau minėtame kariniame dienoraštyje. Tačiau pastarieji samprotavimai sukelia tam tikrų abejonių. Dar iki 562-osios kepėjų kuopos karių apsilankymo garaže pogromo eigoje būta etapo, kai iš aukų buvo brutaliai tyčiojamosi, jos buvo kankinamos, tačiau dar ne žudomos. Tuo metu nežinomas vokiečių kareivis fotografavo grupelę žydų vyrų, kurie buvo laistomi vandeniu. Greta jų ant garažo grindinio nesimato nužudytų žmonių kūnų. Iš vienos nuotraukos (žr. nuotrauką Nr. 5), kurioje matomas stovintis ir vilkintis trumparankoviais marškinėliais vyras, panašu, kad jis taip pat yra ir vienoje iš W. Gunsiliaus nuotraukų (žr. nuotrauką Nr. 4). Ten jis negyvas guli ant garažo kie-

mo grindinio šalia keturkampės konstrukcijos. Atrodo, kad tai paneigia H. Schmeinko, F. Lescho liudijimus, esą aukų kūnai buvo išgabunami iš garažo kiemo. Tačiau ir šių liudijimų atmesti negalima, nes tą patį paliudijo ne vienas, o du asmenys. Galbūt tuo metu, kai jie matė įvykius garaže, buvo išgabenta tik dalis žuvusiųjų kūnų.

Holokausto atlase vienoje vietoje teigiama, kad garaže žuvo apie 60, kitoje – kiek mažiau nei 60 žmonių⁸¹. Tyrinėtojai Saulius Sužiedėlis ir Christophas Dieckmannas savo bendrame jungtiniame darbe teigia, kad garaže žuvo kiek mažiau nei 60 žydų⁸². Ar patikimas skaičius 60? Gali būti, kad jis žymi garaže žuvusiųjų skaičių, gautą aritmetinio vidurkio principu. Vidutinių skaičių teisingumas, patikimumas paprastai priklauso nuo to, ar pagrįstos, teisingos tos skaitmeninės reikšmės, kurios buvo sudedamos; po to jų suma dalijama iš šių skaitmeninių reikšmių skaičiaus. Atrodo, kad skaičius 60 yra gautas iš istorinių šaltinių, suteikiančių žinių apie minimaliai ir maksimaliai garaže galėjusių žūti skaičių (50 ir 70). Tačiau šis tyrimas leidžia manyti, kad kiekybinis rodiklis 50, išreiškiantis minimalų garaže žuvusiųjų skaičių, nėra tikslus. Minėta skaičių išreiškia rodiklis 52 (53). Tad patikimas būtų vidutinis skaičius asmenų, galėjusių žūti garaže, panaudojant kiekybinius rodiklius 52(53) ir 70, kurių pirmais išreiškia minimalų, antrasis – maksimalų garaže žuvusiųjų skaičių. Sudedant ir dalijant šiuos skaičius, padalijant iš skaitmeninių reikšmių skaičiaus, gaunamas skaičius 61.5. Todėl būtų galima teigti, kad garaže galėjo žūti vidutiniškai 61 asmuo.

Istorinėje literatūroje pateiktus skaičius, apibūdinančius per pogromą Vilijampolėje 1941 m. birželio 25–27 d. žuvusiųjų kiekį, galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini tie skaičiai, kurie išreiškia maksimalų galėjusių žūti asmenų kiekį.

W. F. Stahleckeris ataskaitoje rašo: „Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė ar kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų.“⁸³ Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar „partizanai“ nušovė 1500 žydų“⁸⁴. Antrajai grupei priskirtini ties skaičiai, kurie išreiškia minimalų per pogromus Vilijampolėje galėjusių žūti asmenų skaičių. Avrahamo Tory dienoraščio 1941 m. rugpjūčio 4 d. įrašas skelbia: „Vilijampolėje iš žydų namų, nusiaubtų ir apiplėštų, jau išnešė paskutinius kūnus, kurie ten gulėjo nuo pat „kruvinos išžangos“, įvykusios 1941 metų naktį iš birželio 25 į 26 d. Ne mažiau kaip 700 žydų kankinių tą naktį krito nuo lietuvių žudikų rankos.“⁸⁵ Viena istoriniame darbe teigiama, kad per pogromą Vilijampolėje žuvo 600⁸⁶, kitame – 800⁸⁷ žmonių. Tad antrajai grupei priskirtini skaičiai svyruoja nuo 600 iki 800. Kodėl taip skiriasi pirmajai ir antrajai grupėms priskirtini žuvusiųjų skaičiai (skirtumas – 700–900 žuvusiųjų)?

Po 1941 m. birželio 25 d. susitikimo su beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos institucijos pareigūnais W. F. Stahleckeris vertino ją kaip A operatyvinei grupei pavaldžią struktūrą. Be jos jam dar buvo pavaldžios pogromininkų pajėgos, kurių veiklą kontroliavo, reguliavo per ryšininimą A. J. Klimaitį. Atsižvelgiant į tokį suskirstymą galima pamanyti, kad pirmajai grupei priskirtinas skaičius 1500 iš tikrųjų išreiškia ne vien tik per pogromą Vilijampolėje žuvusių žydų skaičių. Antrajai grupei priskirtini skaičiai nuo 600 iki 800 žymi pogromininkų veiklos padarinius, t. y. jų Vilijampolėje nužudytų žydų kiekį. Skaičiai 700–900, kurie išreiškia kiekybinį skirtumą tarp antrosios ir pirmosios gru-

pių skaičių, žymi greičiausiai kiekybinius rodiklius, apibūdinančius skaičių žydų, kuriuos Vilijampolėje suėmė partizanai ir kurie po suėmimo atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. Taip leidžia manyti šios žinios: 1941 m. birželio 25 d., greičiausiai prieš pat pogromo pradžią, Vilijampolės partizanų būrio vadas perdavė Valstybės saugumo departamento Kauno apygardai 11 suimtų žydų (tarp jų – 2 moterys), kurie gyveno Kriščiukaičio ir Sąjungos gatvėse. Jie buvo įtariami šaudę į partizanus ir kitus lietuvius. Taip pat vadas perdavė 6 gabalus (???) su prekėmis, pinigais (9888, 20 rub.).⁸⁸ 1941 m. birželio 26 d. Vilijampolės partizanų būrio vado rašte Valstybės saugumo departamentui išvardinti 33 suimtieji, tarp kurių buvo 23 žydų tautybės asmenys. Žydai buvo įtariami, kad šaudė iš langų, rengė susirinkimus ir slapstėsi namuose⁸⁹. Vilijampolėje, K. Griniaus g. 7 gyvenęs Antanas Vitkauskas 1941 m. birželio 24 d. įstojo į partizanų sukilėlių būrį. Jis vadovavo 5 partizanų grupei, kuri vykdė žydų areštus Jurbarko ir Veliuonos gatvėse. Ši grupė suėmė 50–60 žydų ir juos perdavė į Vilijampolės partizanų štabui⁹⁰. Birželio 27 d. į A. Vitkausko grupę Veliuonos gatvėje iš sinagogos buvo paleistas šūvis. A. Vitkauskas liepė vienam partizanui mesti į sinagogos vidų granatą. Po sprogo iš sinagogos išbėgo trys žydai, kursiuos partizanai nušovė. Sinagogoje buvo rasti dar 6 žydai, vienas iš jų buvo sužeistas. A. Vitkausko grupė juos suėmė ir nuvarė į partizanų štabą Skirsnemunės gatvėje⁹¹. Esama žinių, kad 1941 m. birželio 27-osios naktį į 28-ąją Vilijampolės partizanų štabe buvo laikoma apie 500 suimtų žydų⁹². Tad W. F. Stahleckerio ataskaitos skaičius – 1500 greičiausiai žymi du dalykus. Pirma – tai Vilijampolėje pogromininkų nužudytus 600–800 žydų. Antra – partizanų suimtus apie 700–900 žydų, kurie po to atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje.

A operatyvinės grupės vado F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje yra pateiktas skaičius, kuris nesietinas su Vilijampolės pogrome žuvusiųjų žydų kiekybiniu rodikliu: „Kitomis naktimis tuo pačiu būdu buvo nukenksminti 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto vyko ir kituose Lietuvos miestuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus.“⁹³ Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar „partizanai“ nušovė 1500 žydų; nužudyta 70 žydų tautybės snaiperių; šiąnakt sušaudyta apie 1000 žydų (skaičius pateikė karo komendantūra). 5. Šiandien vidurdienį nuginkluojami visi gyventojai“⁹⁴. Iš šio įrašo galima suprasti, kodėl skaičius 1500 nėra kiekybinio rodiklio 2300 sudėtinė dalis. Į jį patenka tik skaičiai 70 (žymi sušaudytų snaiperių skaičių) ir 1000 (žymi sušaudytus žydus iš birželio 27-osios į birželio 28-ąją). Reikėtų pastebėti, kad kiekybinis rodiklis 70 išties žymi garaže žuvusių žydų skaičių. Sugrįžtant prie minėtų W. F. Stahleckerio ataskaitos žinių, atsižvelgiant į žydų pogromų Kaune chronologines ribas ir minėtą karinio dienoraščio įrašą galima daryti prielaidą, kad, anot W. F. Stahleckerio, naktį iš birželio 28-osios į 29-ąją galėjo tapti „nekenksmingais“ dar apie 1230 (2300-70-1000=1230) žydų. Viena vertus, abejonių kelia tai, kad birželio 28-ąją dieną buvo pradėtas partizanų nuginklavimas. Antra vertus, galima pamanyti, kad pogromininkų pajėgos buvo vertinamos kiek kitaip. Atsižvelgiant į W. F. Stahleckerio pateiktą skaičių 2300, į kurį patenka minėtame kariniame dienoraštyje pateikti skaičiai, galima pamanyti, kad jie visi buvo nužudyti. Bet panašu į tai, kad skaičius 2300 žymi dvi kategorijas aukų. Pirmajai priskirtini asmenys, kurie žuvo per smulkiuosius pogromus ir „Lietūkio“ garaže. Jų žūtis sietina su

pogromininkų veikla. Antrajai priskirtini asmenys, kurie buvo suimti ir atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. Istorinėje literatūroje teigiama, kad per pogromus Vilijampolėje žuvo 800, „Lietūkio“ garaže – apie 50–60 (52–60), kitur – apie 150 žydų. Iš viso – apie 1000 žmonių⁹⁵. Šiame tyrime teigiama, kad garaže žuvo 61 asmuo. Išeitų, kad iš W. F. Stahleckerio minimų 2300 nukenksmintų žydų žuvo tik apie 200 asmenų. Kiti 2100 žydų buvo tik suimti. Apibendrinant galima manyti, kad W. F. Stahleckerio ataskaitos duomenys, joje pateiktas skaičius apie 3800 likviduotų, „nukenksmintų“ žydų gali būti taip suprstas. Sudėtinė minėto kiekybinio rodiklio dalis – 1000 – žymi skaičių žydų, kuriuos W. F. Stahleckerio skatinami pogromininkai nužudė per smulkiuosius pogromus, per didesnio masto pogromus Vilijampolėje ir „Lietūkio“ garaže. Sudėtinė minėto kiekybinio rodiklio dalis – 2800 – žymi skaičių žydų, kuriuos suėmė partizanai sukilėliai ir kurie po suėmimo atsidūrė beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos žinioje. Pastaroji nuo 1941 m. birželio 25 d. tapo pavaldi W. F. Stahleckerio vadovaujamai įstaigai. 1941 m. birželio 29 d. 16-osios armijos vyriausiasis intendantas rašė: „9) lietuvių laisvės kovotojų išpuoliai prieš komunistus ir žydus nutraukti. Tolesnės egzekucijos vyksta prižiūrinti Kaune veikiantiems SS vadams.“⁹⁶

Dėl 1941 m. birželio pabaigoje vykusių žydų, kitų tautybės asmenų suėmimų Kauno centrinis kalėjimas A. Mickevičiaus gatvėje buvo perpildytas. Todėl buvo ieškoma naujos įkalinimo vietos. Buvęs vokiečių karo lauko komendantūros ryšių pareigūnas A. Žemribas 1966 m. nurodė, kad karo lauko komendantas generolas von Pohlis 1941 m. birželio 29 d. pranešęs, jog iš Berlyno buvo gautas įsakymas sutelkti Lietuvos žydus į atskirą stovyklą. Po to miesto komendantas Bobelis ir burmistras Palčiauskas su

generolu von Pohliu derėjęsis dėl vietos⁹⁷. Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV) 1941 m. birželio 30 d. išklasė Kauno miesto ir apskrities komendanto plk. Jurgio Bobelio pranešimą dėl žydų koncentracijos stovyklos įsteigimo ir nutarė jos įsteigimui pritari. Tvarkyti šiuos reikalus pavedė Komunalinio ūkio viceministrui Vladui Švipai ir plk. J. Bobeliui⁹⁸. 1941 m. liepos 5 d. posėdžio metu LLV patvirtino komendanto J. Bobelio pateiktus Kauno karo komendantūros ir jos formacijų etatus. Koncentracijos stovyklai, kuri buvo įsteigta Kauno VII forte, buvo patvirtinti 21 karininkų ir šaulių etatai⁹⁹. Yra žinių, kad į Kauno VII fortą, t. y. jame įsteigtą koncentracijos stovyklą, žydų tautybės vyrai ir moterys buvo gabenami birželio 29–30 d.¹⁰⁰ Istorinėje literatūroje teigiama, kad į W. Stahleckerio ataskaitos skaičių (1500+2300, iš viso – 3800) patenka dalis žydų, kurie žuvo Kauno VII forte¹⁰¹. Yra žinių, kad liepos pradžioje Kauno VII forte kalėjo maždaug 1500 žydų. Centriniam kalėjime buvo uždaryti 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų¹⁰². Išėitų, kad dviejose vietose kalėjo apie 3369 žydai, kad į šį skaičių patenka ir pogromų laikotarpiu suimti žydai. Mažai daliai suimtų centriniame kalėjime, VII forte kalėjusių žydų pavyko išvengti žūties, nes jie išsilaisvino paperkant sargybinius. Liko nesusaudyti apie 70 vyrų, kurie buvo Lietuvos kariuomenės savanoriai. Juos liepė išlaisvinti komendantas J. Bobelis, kuris lankydavosi Kauno VII forte¹⁰³. Kita vertus, lietuvių saugumo policijos valdininkas J. Ženauskas išbraukė 30 pavardžių iš sąrašo (jame buvo 200 žydų vardai ir pavardės), kuriame išvardinti asmenys buvo išgabenti į VII fortą¹⁰⁴.

Pagrindinis vaidmuo, organizuojant žydų žudynes Kauno VII forte, teko A operatyvinės grupės padaliniam. Pasak liudijimų, 1941 m. birželio 28 d. į Kauną atvyko

1b ypatingojo būrio (*Sonderkommando 1b*, *SK 1b*) priešakinis padalinys, o pats būrys, jau būdamas pilnos apimtys, čia išbuvo iki liepos 3 d.¹⁰⁵ Šios struktūros vadą SS oberšturmfiurerį Erichą Ehrlingerį buvę SK 1b trys vairuotojai apibūdino kaip asmenį, kuris vadovavo Kauno VII forte vykusioms žudynėms¹⁰⁶. E. Ehrlingeris 1941 m. liepos 1 d. pranešė, kad jam pavyko suburti penkias lietuvių pagalbinės policijos kuopas, iš kurių dvi paskirtos SK 1 b žinion. Pasak Ehrlingerio, viena kuopa jau saugojo kalinius ir vykdė egzekucijas Kauno VII forte, o kitai buvo pavesta vykdyti „tvarkos palaikymo užduotis“¹⁰⁷. Pagrindinės A operatyvinės grupės 3-ojo operatyvinio būrio pajėgos (vadas SS štandartenfiureris Karlas Jėgeris) į Kauną atvyko 1941 m. liepos 2 d. ir tą pačią dieną perėmė Vokiečių saugumo policijos ir SD funkcijas Lietuvoje¹⁰⁸. K. Jėgerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje rašoma, kad jo nurodymu Kauno VII forte surengtų egzekucijų metu 1941 m. liepos 4 d. buvo nužudyti 463 žydai (416 vyrų ir 47 moterys)¹⁰⁹, liepos 6 d. – 2514 žydų¹¹⁰. Iš viso – 2977 žydai. Po to, kai jau buvo suformuotas skrajojantis būrys (jam vadovavo SS oberšturmfiureris Joachimas Hamannas), per Kauno VII forte surengtas egzekucijas 1941 m. liepos 9 d. nužudyti 24 žydai (21 vyras ir 3 moterys)¹¹¹, liepos 19 d. – 19 žydų (17 vyrų, 2 moterys). Be minėtų 19 žydų, taip pat žuvo 4 lietuviai komunistai, 2 lietuviškos komunistės, 1 vokiečių komunistas¹¹². Tad Kauno VII forte per K. Jėgerio vadovaujamas operacijas žuvo 3020 žydų (2968 vyrai, 52 moterys). Istorinėje literatūroje yra žinių, kad A operatyvinės grupės padalinių vadai žydų žudynių operacijoms Kauno VII forte vykdyti panaudojo Tautinio darbo apsaugos bataliono (vadas plk. Andrius Butkūnas) 1-osios kuopos (vadas kpt. Bronius Kirkila, nusišovė 1941 m. liepos 12 d.) ir 3-osios kuopos (vadas lt. Juozas Barzda) kariuomenę¹¹³.

Kiek gi žydų galėjo žūti per E. Erlingerio organizuotas žudymo operacijas? Į šį klausimą nėra taip paprasta atsakyti, nes tokio pobūdžio statistinių duomenų, kokius pateikė K. Jėgeris, E. Erlingeris greičiausiai nebuvo parengęs. Atrodo, kad tai vertinama įvairiai. K. Jėgeris 1941 m. gruodžio ataskaitoje tvirtino, kad dar iki jam perimant Vokiečių saugumo policijos ir SD funkcijas, Lietuvoje 1941 m. liepos 2-ąją dieną partizanai per pogromus ir egzekucijas likvidavo 4000 žydų¹⁴. Sugretinant pastarąjį teiginį su W. F. Stahleckerio ataskaitos duomenimis apie pogromo metu likviduotų „nukenksmintų“ skaičių (3800) ir tyrinėtojų nustatytą galimai Kauno pogromuose žuvusiųjų skaičių (1000) išeitų, kad E. Erlingeris, pasitelkdamas jo minėtas lietuviškas pajėgas, taip pat galbūt ir vokiečių pajėgas, galėjo per savo paties surengtas operacijas sušaudyti kone 2800 žydų. Tačiau šis skaičius greičiausiai per didelis. Istorikas Knutas Stangas samprotauja, kad po to, kai iš E. Erlingerio buvo perimtas vadovavimas žydų žudymo operacijoms, per K. Jėgerio surengtas žudymo operacijas Kauno VII forte žuvusiųjų mastai negalėjo labai išaugti, kad šie mastai buvo panašūs ir anksčiau. Taip samprotaudamas jis prieina išvadą, kad Kauno VII forte per E. Erlingerio surengtas operacijas galėjo žūti mažiausiai 1500, tačiau ne daugiau kaip 2000 žydų¹⁵. Atrodo, kad K. Stango pateiktas galimas maksimalus skaičius – 2000 bent jau iš dalies gali būti patvirtintas. Istoriko Ch. Dieckmanno nuomone, Kauno VII forte galėjo žūti apie 5000 žydų¹⁶. Jeigu per K. Jėgerio nurodymu Kauno VII forte surengtas žudynių operacijas žuvo iš viso 3020 žydų, tai, atsižvelgiant į Ch. Dieckmanno parodymus, galima manyti, kad E. Erlingeriui tenka atsakomybė maždaug už 1980 Kauno VII forte žuvusių žydų, kad K. Stango nustatytas skaičius – 1500 vertintinas tik kaip reali sudėtinė tikrojo skaičiaus dalis. Atrodo, kad E. Erlingeris galėjo

vadovauti žydų žudynėms, kurios vyko ir Mickevičiaus slėnyje. Po karo teistas buvęs Tautinio darbo apsaugos 1-osios kuopos karys eil. Juozas Surmas per apklausą nurodė, kad jis, vadovaujant mjr. A. Impulevičiui, dalyvavo sušaudant A. Mickevičiaus slėnyje dvi grupes žydų (po 30–40 asmenų). Žydai į ten buvo varomi iš kalėjimo. Taip pat nurodė, kad batalionui vadovavo SS atstovai¹⁷. Tad galima prielaida, kad E. Erlingeriui tenka atsakomybė ir už maždaug 80 A. Mickevičiaus slėnyje sušaudytų žydų žūtį. Išeitų, kad per E. Erlingerio ir jo parankinių Kauno VII forte, A. Mickevičiaus slėnyje surengtas naikinimo operacijas galėjo žūti apie 2060 žydų. Buvo minėta, kad Kaune smulkiųjų ir didesnio masto pogromų metu žuvo apie 1000 žydų, o 2800 – tai per pogromus Kaune suimtųjų skaičius. Tad SK 1b vadas SS obersturmfüreris Erichas Ehrlingeris, organizuodamas žydų žudymo operacijas, pasitelkdamas Tautinio darbo apsaugos bataliono 1-ąją ir 3-ąją kuopas, gal ir kiek vokiečių karinių pajėgų, galėjo sunaikinti didžiąją dalį per pogromus suimtų žydų. Jeigu skaičių 2060 laikytume tokiau, kuris rodo tik Kauno pogromuose suimtųjų kiekį, išeitų, kad šis skaičius sudaro maždaug 73,5 proc. skaičiaus 2800. Taip pat išeitų, kad per pogromus Kaune suimti 740 žydų (26,5 proc. nuo 2800) patenka į skaičių 3020, žymintį bendrą skaičių žydų, žuvusių Kauno VII forte per K. Jėgerio 1941 m. liepos 4-ąją, 6-ąją, 9-ąją, 19-ąją dienomis surengtas žudymo operacijas. Kitų žuvusių žydų skaičių – 2280 – galima sąlyginai apibūdinti kaip žymintį tuos, kurie Kaune buvo suimti po pogromų. Istoriniuose darbuose teigiama, kad be Kauno žydų į VII fortą patekdavo žydai iš apylinkių, kad čia buvo įkalinami daugelis iš tų, kuriems dėl įvairių priežasčių nepavyko pabėgti į Rytus¹⁸.

1941 m. liepos 11 d. pranešime Nr. 19 iš SSRS teigiama, kad Kaune iš dalies per pogromus, iš dalies – per šaudymus, kuriuos

vykdė lietuvių daliniai, nužudyti 7800 žydai¹¹⁹. Atrodo, kad į minėtą skaičių neabejotinai patenka K. Jėgerio duomenys apie 3001 žydų tautybės asmenį. Tiek žuvo 1941 m. liepos 4-ąją, 6-ąją, 9-ąją dienomis Kauno VII forte vykusių masinių žudynių operacijų metu¹²⁰. Taip pat į minėtus duomenis patenka ir skaičius 2060, kuris apibūdina kiekį žydų, žuvusių Kauno VII forte bei A. Mickevičiaus slėnyje per SK 1b būrio vado E. Erlingerio surengtas žudynių operacijas. Patenka ir skaičius 1000, žymintis tyrinėtojų nustatytą Kauno pogromuose žuvusiųjų kiekį. Iš viso – 6061 žydų tautybės asmuo. Kas gi buvo kiti 1739 asmenys? Minėta, kad į W. F. Stahleckerio ataskaitos skaičius patenka kiekybiniai rodikliai, kurie apibūdina tiek per pogromus žuvusių, tiek partizanų sukilėlių suimtų ir lietuvių saugumo policijos žinioje laikytų žydų skaičius. Po to, kai 1941 m. liepos 2 d. A. operatyvinės grupės 3-ojo operatyvinio būrio (vadas – SS štandartenfiureris Karlas Jėgeris) pajėgos į Kauną atvyko 1941 m. liepos 2 d. ir perėmė Vokiečių saugumo policijos ir SD funkcijas Lietuvoje, lietuvių saugumo policijos atkuriamieji darbai vyko toliau ir plėtėsi jos veikimo ribos. Atsižvelgiant į tai, kad lietuvių saugumo policija nuo 1941 m. birželio 25 d. tapo pavaldi W. F. Stahleckerio vadovaujamai įstaigai, galima prielaida, kad kartu plėtėsi ir vokiečių saugumo policijos bei SD įstaigos Lietuvoje veikimo ribos. Tad skaičius 1739 gali žymėti žydus, kurie buvo sušaudyti ar suimti arti Kauno miesto esančiose provincijos vietovėse.

JAUNAS VYRAS, BALTARAIŠTIS SU LAUŽTUVU

Istoriniuose darbuose ir viešojoje erdvėje galima susidurti su mėginimais identifikuoti, konkrečiai nustatyti asmenis, kurie dalyvavo 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“

garaže vykusiose žydų žudynėse. Deja, netrūksta ir perlenkimų šiuo klausimų. Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje pirmininkas Josifas A. Melamedas straipsnyje, kuris paskelbtas jo paties redaguotame leidinyje, rašo: „Atėjo svarbiausia „šou“ akimirka. Visos aukos turėjo nusiauti batus ir buvo vedamos basos prie šviesiaplaukio, mėlynakio arti stovinčio vyro (Juozo Lukšos). Jis laikė savo rankose didelį geležinį laužtuvą. Viena po kitos aukos priartėdavo prie vyro, kuris šypsodamasis geležiniu laužtuvu smūgiuodavo į galvą aukos, kuri kraujuodama parkisdavo. Po kiekvieno smūgio minia šaukė „valio“.¹²¹ J. A. Melamedo redaguotame leidinyje publikuota W. Gunsiliaus nuotrauka, kurioje matyti su metaliniu laužtuvu rankose stovintis vyras. Greta šios nuotraukos, kairėje, publikuota J. Lukšos nuotrauka, kurioje jis matyti su automatu rankose, apsivilkęs paltu ir su kepure ant galvos. Nuotrauka daryta po karo, kai J. Lukša jau buvo partizaninio judėjimo dalyvis. Virš nuotraukų tekstas, kuriame J. Lukša įvardijamas kaip žiaurus sadistas, žudikas, 1941 m. birželio 27 d. žudęs žydus „Lietūkio“ garaže Kaune. Teigiama, kad jaunas vyras iš W. Gunsiliaus nuotraukos ir kitoje nuotraukoje matomas J. Lukša – vienas ir tas pats asmuo¹²². Tyrinėtojas Jospehas Zakas teigia, kad W. Gunsiliaus darytoje nuotraukoje vyras, stovintis toliau dešinėje ir užsimojęs geležiniu laužtuvu, yra Juozas Lukša¹²³. Taip pat teigia ir tyrinėtojas Abrahamas Levinas¹²⁴. Kodėl šie istorikų teiginiai atrodo abejotini?

Jaunas vyras. Iš jų teiginių galima suprasti, kad jie J. Lukšą sutapatina su jaunu vyru, kuris minimas buvusio Vermachto kario Wilhelmo Gunsiliaus (g. 1915 m. Blaubreuno mstl.; Baden-Viurtenbergo žemė), tarnavusio Šiaurės armijų grupės (generolas feldmaršalas Wilhelm Ritter von Leeb) 16-osios armijos (vadas generolas pulkinin-

kas Ernst Wilhelm Bernhard Busch) oro pajėgų štabo aerofotonuotrukų skyriuje ir ėjo fotografo pareigas, 1958 m. lapkričio 11 d. parodymuose. Apklausa vyko Blaubeureno miestelio žemės policijos skyriuje, kur jis nurodė: „1941 m. birželio 22 d., prasidėjus karo žygiui į Rusiją, aš kartu su mano daliniu buvau perkeltas į Gumbinę. Ten išbuvau iki kito antradienio, t. y. iki 1941 m. birželio 24 d. Antradienį aš su priešakine komanda iš Gumbinės išžygiavau į Kauną. Į ten su kariuomenės priešakiniu daliniu atvykau trečiadienį prieš pietus, t. y. 1941 m. birželio 25 d. Mano užduotis buvo surasti butą iš paskos atvykstančiam daliniui. Uždavinio įgyvendinimą labai palengvino tai, kad mes jau prieš tai iš oro padarytose Kauno nuotraukose nustatėme konkrečius namų blokus mūsų daliniui. Pagrindiniai karo veiksmai mieste jau nebevyko. Popietės metu netoli nuo tos vietos, kur aš išrinkau butą, pamačiau daugybę žmonių, susitelkusių benzino degalinės kieme, aptvertame iš trijų pusių. Vaizdas buvo toks. Didelio kiemo kairėje pusėje buvo grupė vyrų, kurių amžius siekė nuo 30 iki 50 metų. Ten jų galėjo būti apie 45–50 asmenų, juos atvarė ir kontroliavo keletas civilių. Tie civiliai buvo ginkluoti šautuvais ir dėvėjo ant rankos raiščius, kaip ir nuotraukose, kurias kadaise aš padariau. Maždaug 16 metų amžiaus jaunas vyras (greičiausiai – lietuvis), atraitotomis marškinių rankovėmis, buvo ginkluotas geležiniu laužtuvu. Iš asmenų grupės kiekvieną kartą jis išsitraukdavo vieną vyrą, kurį nužudydavo, smūgiuodamas laužtuvu jam į pakaušį vieną ar kelis kartus. Tokiu būdu maždaug per tris ketvirčius valandos jis nužudė visą grupę, kurią sudarė apie 45–50 asmenų. Aš padariau eilę nuotraukų su nužudytaisiais, jas aptikau po karo savo archyve ir esu pasirengęs dokumentinę medžiagą paskolinti. Tačiau prašau nuotraukas ar jų kopijas man

vėliau grąžinti. Po to, kai vis buvo nužudyti, jaunas vyras padėjo laužtuvą į šoną, atsinešė armoniką ir užlipo ant greta gulincios lavonų krūvos. Atsistojęs ant lavonų „kalno“ jis užgrojo lietuvių nacionalinį himną. Ši melodija man nebuvo žinoma, greta stovintys asmenys pasakė, kad tai nacionalinis himnas. Dalyvaujančių civilių asmenų, tarp kurių buvo moterų ir vaikų, elgesys buvo neįtikėtinas, po kiekvieno nužudytąjo jie pradėdavo ploti, o kai buvo pradėtas groti himnas, irgi buvo dainuojama ir plojama. Pirmose minos eilėse stovėjo moterys su vaikas ant rankų, jos iki pabaigos stebėjo įvykius. Aš paklausiau vokiškai kalbančio asmens, kad čia vyksta. Man buvo taip paaiškinta: žmonės žudžiusio jauno vyro tėvai prieš dvi dienas buvo suimti dar gulintys lovoje ir nedelsiant sušaudyti, nes jie buvo įtariami esantys nacionalistai, o dabar čia buvo jauno vyro kerštas. Gana arti gulėjo visa eilė negyvų žmonių (greičiausiai turimi omenyje kapinėse palaidoti žmonės – *aut.*), kuriuos, civilių asmenų liudijimais, prieš dvi dienas nužudė besitraukiantys komisarai ir komunistai. O kai aš bendravau su civiliais asmenimis, mane užkalbino SS karininkas ir pareikalavo, kad atiduočiau kamerą. Aš atsakiau ją atiduoti sakydamas, kad tai tarnybinis fotoaparatas, kad aš turiu specialų 16-osios armijos vadovybės leidimą, kuriame nurodyta, kad aš visur galiu fotografuoti. Paaiškinau karininkui, kad jis šį fotoaparata gali gauti tik per generolą feldmaršalą Buschą (iš tiesų jis tuo metu buvo tik generolas pulkininkas, generolu feldmaršalu tapo kiek vėliau – *aut.*). Todėl aš galiu nekliudomas pasišalinti. SS karininkas neprisistatė į mano tarnybinių įstaigą, aš apie tai negirdėjau. SS karininko tarnybinis laipsnis man nėra aiškus, bet manau, kad jo antkaklio antsiuve buvo matomos trys žvaigždės. Taip pat nežinau, kokiam daliniui Kaune jis priklausė ir kokie uždaviniai šiam

daliniui Kaune buvo skirti. SS daliniai ir SS karininkai šiaip ar taip nepriklausė Vermachto daliniams. Galvojau, koks tai galėtų būti dalinys, tačiau dėl tolesnių nurodymų ir trumpo apsistojimo Kaune SS karininko dalinio negalėjau nustatyti. Kaune išbuvaui apie 8–10 dienų.¹²⁵

Panašius vaizdus garaže matė ir buvęs Šiaurės armijų grupės štabo adjutantas pulkininkas Lothar'as von Bischoffshausenas (g. 1897 m. vasario 20 d. Vitzenhauzene – mirė 1970 m. birželio 25 d. Kaselyje). Jis liudijo: „Atvykau birželio 27 d. priešpiečio laiku. Važiuodamas per miestą vykau pro degalinę, mačiau degalinę, kurioje buvo susitelkusi tanki žmonių minia. Ten buvo daug moterų, kurios tam, kad geriau matytų, pakeldavo savo vaikus aukštyn arba stovėjo ant kėdžių ir dėžių. Nuolat pasigirstantys pritarimai, šūkių „bravo“, plojimai, juokas skatino spėti, kad švenčiama pergalė arba vyksta sporto renginys. Tačiau į mano klausimą, kas čia vyksta, buvo atsakyta, kad darbuojasi „Kauno žudikas“. Pagaliau čia būsią teisingai nubausti kolaborantai ir išdavikai! Prieš arčiau tapau liudytoju turbūt šurpiausio įvykio, kurį teko regėti per du pasaulinius karus. Betonuotoje aikštėje priešais degalinę stovėjo vidutinio ūgio, šviesus, maždaug 25 metų vyras, kuris kaip tik ilsėjosi ir rėmėsi į rankos storumo medinę lazda, siekiančią jo krūtinę. Prie jo kojų gulėjo 15–20 negyvėlių ar mirštančiųjų. Iš vandens žarnos nepaliamajam tekėjo vanduo ir pralietą kraują nuplaudavo į vandens nutekamąjį griovį. Už šio vyriškio, vos už kelių žingsnių, stovėjo apie 20 vyrų, kuriuos saugojo ginkluoti civiliai asmenys ir kurie su nebyliu nuolankumu laukė savo žiaurios egzekucijos. Trumpai mostelėjus tylėdama išeidavo į priekį kita auka, kurią žvėriškai mušė medine lazda iki mirties, o kiekvieną smūgį lydėjo pritariantys žiūrovų šūksniai.“¹²⁶

Atrodo, kad W. Gunsilius ir L. von Bischoffshausenas matė vieną ir tą patį jauną vyrą. W. Gunsilius mini, kad jaunas vyras vilkėjo marškinius atraitotomis rankovėmis. Galima pastebėti, kad jo nuotraukose dalis pogromininkų vilki šviesiais marškiniais, kurių rankovės atraitotos. Tad, ko gera, W. Gunsiliaus matyto jauno vyro marškiniai irgi buvo šviesūs. Reikia pastebėti, kad L. von Bischoffshauseno liudijime apie jauną vyrą yra teiginys „*Stand ein mittelgroßer, blonder und etwa 25jähriger Mann*“¹²⁷. Žurnalisto Saliamono Vaintraubo knygoje, į lietuvių kalbą išverstame liudijime šis teiginys skamba taip: „Stovėjo vidutinio ūgio šviesiaplaukis maždaug 25 m. vyras“¹²⁸. Toks vertimas pagrįstas, nes iš vokiečių kalbos į lietuvių kalbą žodis *blond* iš tiesų gali būti verčiamas kaip „šviesiaplaukis“. Tačiau žodis *blond* gali būti verčiamas ir kaip žodis „šviesus“, siekiant apibūdinti kokio nors daikto spalvą¹²⁹. Kyla klausimas: ką konkrečiai turėjo omenyje L. von Bischoffshausenas, panaudodamas žodį *blond*? Šio darbo autoriaus nuomone, jis omenyje greičiausiai turėjo ne jauno vyro plaukų spalvą, o kitą jo išvaizdos detalę. Išlikusios įvykių garaže nuotraukos, žinios iš liudininčių parodymų leidžia teigti, kad dalis egzekucijos dalyvių vilkėjo šviesius marškinius. Tad galimas dalykas, kad L. von Bischoffshausenas apibūdino ne jauno vyro plaukų spalvą, o jo vilkėtus šviesios spalvos marškinius. Pagal W. Gunsilių, jaunam vyrui buvo maždaug 16 metų, o pagal L. von Bischoffshauseną – maždaug 25 metai. Galimas dalykas, kad apytikrį jauno vyro amžiaus vis tik tiksliau apibūdino W. Gunsilius, nes jis fotografavo įvykius, padarė kelias nuotraukas. Fotografavimas savo ruožtu yra susijęs su atidesniu stebėjimu, išsiūžėjimu į aplinką. Kitą vertus, W. Gunsilius greičiausiai buvo ilgiau garaže nei pulkininkas. Galbūt jaunas vyras galėjo būti šiek tiek vyresnis nei

šešiolikos. Tad jaunas vyras, kuris surengė individualų „šou“ buvo galbūt kiek vyresnis nei šešiolikos metų, vilkėjo šviesios spalvos marškinius atraitotomis rankovės, greičiausiai turėjo šiokių tokių muzikinių gabumų, nes mokėjo groti armonika. Pyktis jam susikaupė dėl to, kad prieš kelias dienas žuvo jo tėvai. Galima prielaida, kad juos nužudė besitraukiantys raudonarmiečiai ar sovietų režimo rėmėjai. Sugretinus pastarąsias žinias su J. Lukšos biografijos faktais galima teigti, kad jai nebūdingos šio jauno vyro biografijos detalės. Vokiečių okupacijos laikotarpiu jo tėvai buvo gyvi. Todėl galima manyti, kad J. A. Melamedas ir kiti tyrinėtojai, tapatindami jauną vyrą su J. Lukša, yra neteisūs. Beje, W. Gunsiliaus teiginys, kad jaunas vyras nužudė apie 45–50 žydų, abejotinas. Pirmiausia dėl to, kad, istorinės literatūros duomenimis, garaže buvo nužudyta apie 50–60 žmonių. Tad atrodo, kad jam priskirtas per didelis nužudytųjų skaičius. Antra – tokiam kiekiui aukų (apie 45–50 asmenų) nužudyti, tokiems makabriškiems veiksams atlikti reikia didelių fizinių pastangų. Tai būtų sudėtinga net ir labai fiziškai stipriam žudikui. Trečia – prieš tai, t. y. žudynių pradžioje, žydus garaže jau buvo žudžiusios baltaraiščių grupelės. Atrodo teisinga, kad jaunas vyras per savo „šou“ galėjo nužudyti tik keletą asmenų. W. Gunsiliaus liudijimas, kad SS karininkas norėjo paimiti iš jo fotoaparata, savo ruožtu leidžia daryti prielaidą, kad garaže galėjo būti SS priklausančių asmenų, kurių buvimas buvo susijęs su pogromo eigos priežiūra, kontrole. Atrodo, kad W. Gunsilius, L. von Bischoffshausenas kiek tendencingai vaizduoja vietos gyventojus, stebėjusius įvykius „Lietūkio“ garaže. Istorikas Christophas Dieckmannas pastebi, kad tarp vokiečių karių, mačiusių žudynes garaže, po karo pateiktose žiniose pastebima tendencija apibūdinti ten buvusius vokiečius kuo

palankiau, o visi lietuviai vaizduojami kaip apimti neapykantos žydams. Tokį lietuvių vertinimą tyrinėtojas nelaiko teisingu, nes tarp lietuvių buvo ir tokių, kurie šaukė: „Gėda Lietuvai!“ ir už tai buvo nutildyti¹³⁰.

Jauno vyro vizualinė tapatybė. W. Gunsilius teigė, kad jaunas vyras buvo maždaug 16 metų amžiaus (greičiausiai – lietuvis), atraitotomis marškinių rankovėmis ir ginkluotas geležiniu laužtuvu. Kita vertus, jis liudijo, kad fotografavo įvykius garaže. Tai leidžia manyti, kad šį asmenį W. Gunsilius galėjo ir nufotografuoti, kad jis gali būti matomas vienoje iš jo nuotraukų. Tarp W. Gunsiliaus fotografijų yra neryški nuotrauka, kuri iš dalies patvirtina anksčiau pateiktus jo parodymus (žr. nuotrauka Nr. 1), kuriuose teigiama: „Didelio kiemo kairėje pusėje buvo grupė vyrų, kurių amžius siekė nuo 30 iki 50 metų. Ten galėjo būti apie 45–50 asmenų, kuriuos atvarė ir kontroliavo keletas civilių“. Nuotraukoje matomas garažo pastatas su atidarytais bokso vartais Kairėje pusėje, priešais vartus ir arčiau kairiojo krašto matyti grupelė žydų vyrų (apie 19 asmenų). W. Gunsilius teigia, kad jaunas vyras vilkėjo marškiniais atraitotomis rankovėmis. Nuotraukoje matome, kad dešinėje pusėje, priešais garažą ir arčiau jo vartų dešiniojo krašto matyti ant į suoliuką panašaus daikto sėdintis vyras, kurio marškiniai šviesūs, o kelnės – tamsios spalvos. Galima pastebėti, kad kairioji jo ranka nuoga iki alkūnės, o virš alkūnės matyti tamsesnės spalvos ruožas, kuris galbūt žymi ribą, iki kurios buvo atraitota marškinių rankovė. Atrodo, kad jis žiūri į garažo bokso vidų, t. y. į įvažiavimo angą. Tokie išvaizdos sutapimai leidžia daryti prielaidą, kad W. Gunsiliaus nuotraukoje matomas vyras bei jo parodymuose minimas jaunas vyras – vienas ir tas pats asmuo. Tačiau jo rankose ar netoliese nematyti geležinio laužtuvo. Priešais žydų grupelę ir sėdintį

vyrą garažo kieme guli nužudytų žydų vyrų kūnai. Dėl neryškios nuotraukos kokybės tiksliai suskaičiuoti aukų kūnus sudėtinga. Atrodo, kad jų ten yra apie 34 asmenis. Ant dviejų aukų (arti automobilio stogo kontūro) guli pailgas daiktas, panašus į metalinį laužtuvą. Tai leidžia daryti prielaidą, kad jaunas vyras, kuris žudė aukas, galėjo padaryti pertrauką. Suprantama, kad minėti 19 grupelėje stovinčių žydų netrukus po to, kai jie buvo nufotografuoti, buvo žiauriai nužudyti. Taigi po to garažo kieme liko gulėti jau nebe apie 34, o maždaug 53 nužudytųjų kūnai.

Atrodo, kad tą patį jauną vyrą galima pamatyti dar vienoje nuotraukoje (žr. nuotrauką Nr. 2), kurios autorius greičiausiai buvo nežinomas vokiečių kareivis. Šioje ir kitose jo darytose nuotraukose matosi, kaip vandeniui laistoma žydų vyrų grupelė, o ant garažo kiemo grindinio nužudytų aukų kūnų nematyti. Tai greičiausiai buvo fotografuota tuo metu, kai vokiečių kariai ir baltaraiščiai tyčiojosi iš žydų vyrų, juos mušė, tačiau dar nežudė. Atrodo, kad vokiečių karys turėjo teisę laisvai fotografuoti garaže. Vadinasi, jis turėjo leidimą fotografuoti – kaip ir Wilhelmas Gunsilius. Tokio leidimo Karlas Röderis neturėjo. Pastarojoje nuotraukoje – gana jaunas vyras su šautuvu rankose. Jisai stovi priešais į krūvą suvartų, ant garažo grindinio gulinčių žydų, kurių vienas mėgina stotis. Už jauno vyro matyti atidarytas garažo bokšas. Jo marškiniai šviesūs, rankovės atraitotos iki alkūnių, o kelnės – tamsesnės spalvos. Šios išvaizdos detalės būdingos ir minėtoje W. Gunsiliaus nuotraukoje nufotografuotam jaunam vyrui. Tad gali būti, kad W. Gunsiliaus, L. von Bischoffshauseno liudijimuose minimas jaunas vyras ne tik užmušinėjo žydus, bet ir dalyvavo tyčiojantis, kankinant tuo metu, kad dar aukos nebuvo pradėtos žudyti.

Baltaraištis su laužtuvu. Atsižvelgiant į minėtus J. A. Melamedo, kitų istorikų teiginius atrodytų, kad jie J. Lukšą tapatina ne tik su jaunu vyru, kuris minimas W. Gunsiliaus ir L. von Bischoffshauseno liudijimuose, bet ir su laužtuvą laikančiu baltaraiščiu, kuris matomas dvejose W. Gunsiliaus nuotraukose. Panašu, kad minėtiems tyrinėtojams nepavyko teisingai nustatyti jauno vyro vizualinės tapatybės. Liudijimuose minimam jaunam vyrui priskyrė vizualinę tapatybę, kuri iš tiesų yra ne jo. Vienoje W. Gunsiliaus nuotraukoje (žr. nuotrauką Nr. 3) – jaunas vyras, avintis aulinius batus, vilkintis *galife* sukirpimo tamsios spalvos kelnėmis, apsijuosęs plačiu šviesiu diržu (greičiausiai – karišku), su šviesiais marškiniais ir tamsiu švarku (ant dešinės švarko rankovės – baltas raištis). Ant galvos apsirišęs šviesią skepetą ar skarelę. Dešinėje rankoje laiko metalinį laužtuvą. Šalia ir šiek tiek už jo – aukų kūnai. Atrodo taip, tarsi būtų nusprendęs padaryti pertrauką žudymo metu. Už jo matyti prie garažo pastato išsirikiavę žiūrovai. Kitoje nuotraukoje (žr. nuotrauką Nr. 4), t. y. jos dešiniajame krašte tas pats vyras matomas tolumoje, arti gatvės, t. y. prie garažo įvažiavimo. Jis užsimojęs metaliniu laužtuvu ir pasirengęs smūgiuoti į auką, gulinčią ant grindinio prie jo kojų. Jo išvaizdai būdingos tos pačios detalės kaip ir ankstesnėje nuotraukoje matomam baltaraiščiui. Priešais žudiką – garažo kiemas, ant kurio grindinio guli nužudytų žydų kūnai. Už žudiko ties gatve palei įvažiavimą į garažą ir garažo ribose kairėje, palei mūrinę sieną matyti puslankiu išsirikiavę stovintys žiūrovai, tarp kurių stovi vokiečių kariai, vyrai, moterys, vaikai. Nuotraukos kairėje ir dešinėje pusėje galima pastebėti dvi nususukusias moteris, kurios vengia žiūrėti į smūgiui užsimojusį baltaraištį. Nuotraukoje matomo vyro išvaizdos detalės neatspindi tų jauno vyro išvaizdos detalių,

kurias aptinkame W. Gunsiliaus ir L. von Bischoffshauseno liudijimuose, t. y. jis vilkėjo šviesiais marškiniais atraitotomis rankovėmis. Kitas vertus, jaunas vyras mušė aukas būdamas vienmarškinis, o minėtose dvejose W. Gunsiliaus nuotraukose matomas vyras tai darė vilkėdamas švarką.

Atskiruose istoriniuose darbuose tirtose nuotraukose (žr. nuotraukas Nr. 3, Nr. 4) matomas baltaraištis su laužtuvu įvardijamas kaip prekeivis mirtimi (*Death Dealer*). Kas gi buvo šis asmuo? Aiškaus atsakymo į šį klausimą kol kas nėra. Suprantama, kad norint nustatyti šio asmens tapatybę, pirmiausia reikia surinkti ir išanalizuoti visus apie jį išlikusius duomenis. Žurnalistas Algis Dargis rašė: „Ten, prie karo muziejaus, motina sužinojo, kad birželio 26-osios vakare įvyks žuvusių sukilėlių laidotuvės. Tarp jų buvo ir mano tėvas, ir gerai pažįstamas studentas, per neatsargumą nukautas saviškių tame pačiame Karininkų ramovės kieme. Mano tėvai, pasiėmę vyriausiąjį brolių, kuriam tebuvo pustrėčių metų, nuėjo kapinių link laukti laidotuvių procesijos. Vytauto prospekte jie pamatė nemažą žmonių minią, susibūrusią prie Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos „Lietūkio“ garažo tvoros (šiandien toje vietoje – „Baltijos“ viešbutis). Dabar motina sakos prisimenant didelį asfaltuotą kiemą, kuriame buvo prilaistytą daug vandens. Viduryje kiemo kėpsojo krūva sumirkusių šlapių senų drabužių. Jaunas, ne daugiau kaip dvidešimties metų vaikinys, kažkodėl apsirišęs galvą balta skarele, stovėjo ant tos skudurų krūvos ir, atsirėmęs į storoką lazda, kažką garsiai pasakėjo susibūrusiai miniai. Priėję arčiau mano tėvai išgirdo, kad tas vaikinys esąs kaimietis, ištrūkęs iš NKVD būstinės, esančios čia pat, už keliolikos žingsnių Vytauto prospekte. Požemiuose jis kalėjęs dar nuo keturiasdešimtųjų vasaros, jo tėvai ar pernai su pirmais ešelonais išgabenti į Rytus, o

brolių nušovė čekistai, atėję išvežti tėvų. Vaikinys, nusivilkęs marškinius, rodė visiems ilgus kruvinus dryžius ant nugaros. Savo kankintojams jis ką tik atkeršijęs „Lietūkio“ garažo kieme. Tada motina suprato, kad tas jaunuolis stovi ant negyvų žmonių krūvos. Tėvas, bematant susigaudęs, kas tame garaže dedasi, griebė jai už rankos: „Eime, nes naktį tau košmarai prisispnuos...“. Motina prisimena, kad kažkokia nesuvokiama jėga prikaustė ją prie tos metalinių virbų tvoros. Mano brolio tėvas irgi niekaip negalėjo nuo tos tvoros atplėšti. Greta stovėjo keli vokiečių kariškiai ir negarsiai šnekučiuodamiesi kartkartėmis fotografuodavo tą pusnuogį vaikiną ant lavonų krūvos. Po daugelio metų mano mama sakė: „Lietūkio“ garažo kieme mes matėme savo mirtį. Tik danguje kažkas apsvirtė, ir mūsų vietoje atsидūrė kiti žmonės...“.¹³¹ Taigi A. Dargio tekste pateikiamos žinios apie jauną vyrą, kuris buvo apsirišęs galvą skarele. Minėtose W. Gunsiliaus nuotraukose (žr. nuotraukas Nr. 3, Nr. 4) matyti, kad baltaraištis irgi galvą apsirišęs skarele. Tad galima prielaida, kad A. Dargio tekste minimas jaunas vyras ir W. Gunsiliaus nuotraukose matomas baltaraištis – vienas ir tas pats asmuo. Tai buvęs politinis kalinys, kaimo gyventojas, kuris įkalinimo metu buvo žiauriai kankinamas, kurio tėvai buvo ištremti, o brolių nušovė čekistai. Tad J. Lukša negali būt tapatinamas su laikančiu laužtuvą baltaraiščiu, kadangi pastarojo tėvai buvo išgabenti į Rytus, o brolių nušovė čekistai. Pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.) toks likimas nei Juozo Albino Lukšos-Daumanto tėvo, nei brolių neištiko. Antra vertus, J. Lukša neatrodo panašus į baltaraištį su laužtuvu iš W. Gunsiliaus nuotraukų. Istorikas Dainius Noreika teigia, kad J. Lukša ir nuotraukoje įamžintas žudikas pasižymi akivaizdžiais anatominiiais skirtumais¹³². W. Gunsiliaus nuotrauka (žr. nuotrauką

Nr. 3) buvo tapusi ir teisinio nagrinėjimo objektu. Lietuvos teismo ekspertizės centro Dokumentų ekspertizių skyrius 2010 m. spalio 4–18 d. vykdė tyrimą, skirtą nustatyti, ar 1941 m. birželio 27 d. Lietuvoje, buvusio kooperatyvų sąjungos „Lietūkių“ garažo kieme padarytoje nuotraukoje ir tyrimui pateiktose J. Lukšos-Daumanto nuotraukose užfiksuotas tas pats, ar kitas asmuo. Atlikus tyrimą buvo padaryta išvada: „Didelė tikimybė, kad 1941 m. birželio 27 d. Lietuvoje, Kauno mieste, buvusio kooperatyvų sąjungos „Lietūkių“ garažo kieme padarytoje fotografijoje užfiksuotas ne J. Lukša-Daumantas, kurio fotografijos pateiktos lyginamajam tyrimui, o kitas asmuo.“¹³³ Apie šį tyrimą buvo informuota ir visuomenė¹³⁴.

Yra ir daugiau baltaraiščio su laužtuvu tapatybės versijų. Tyrinėtojas Vincas Žilėnas atkreipia dėmesį į Birutės Adomėnienės knygoje „Likviduoti Skirmantą“ aprašytą Algirdą Antaną Pavalkį. Autorė teigia, kad 1940 m. iš Suvalkijos į Kauną atvykusį A. Pavalkį užverbuoja NKVD. Kaune jis apsigyveno K. Petrausko g. 30, kur buvo internuoti lenkų pabėgėliai, tarp kurių veikė Lenkijos, Prancūzijos bei Anglijos žvalgybininkų grupė (namo šeimininkas T. G. buvo šios grupės vadovas). Autorė taip pat teigia, kad vokiečių okupacijos laikotarpiu A. A. Pavalkis dirbo darbo biržoje „Arbeitsamt“. Vėliau jį užverbavo gestapas ir jis tapo agentu „Anton“. 1944 m. paskirtas apygardos komendanto žinion, turėjo ginklą, vilkėjo vokiečių kariuomenės uniformą. Po karo atsидūrė Vakarų Vokietijoje, amerikiečių zonoje. Po to grįžo į Lietuvą ir atsirado pas „Tauro“ apygardos partizanus. Netrukus pseudopartizanas „Genutis“ išdavė bendražygius ir už pinigus, pavogtus iš partizanų, nusipirkęs sovietinį pasą pabėgo į Leningradą, kur studijavo Pavlovo medicinos institute. Netrukus demaskuotas ir sugautas sutiko vėl bendradarbiauti

su MGB. Autorė teigia, kad jis kaip MGB agentas „Petras“ prisidėjo prie žymaus Lietuvos partizano J. Lukšos sunaikinimo ir kad jam kaip agentui buvo mokama gera alga. Vėliau, t. y. 1957 m. A. Pavalkis baigė Kauno medicinos institutą, ilgą laiką dirbo Kauno III ligoninės chirurgu. Remdamasis šiomis autorės B. Adomėnienės žiniomis apie A. A. Pavalkį, tyrinėtojas V. Žilėnas teigia: „Gali būti, kad NKVD agentas, „išsipirkdamas“ kaltę ir užsiverbavęs gestapui, dalyvavo žydų žudynėse „Lietūkių“ garaže. Manoma, kad archyvinėje nuotraukoje gerai matomas blondinas su metaliniu strypu rankoje galėjo būti kaip tik šis tautos atplaiša, tarnavęs abiem okupantams.“¹³⁵ Iš šių žinių matyti, kad A. A. Pavalkis iš tiesų kenkė partizaniniam judėjimui. Tačiau abejotina, kad jis ir W. Gunsiliaus nuotraukose matomas baltaraištis su laužtuvu – vienas ir tas pats asmuo. Pirmiausia dėl to, kad A. A. Pavalkis nepanašus į W. Gunsiliaus nuotraukoje matomą baltaraištį su laužtuvu (tokia autoriaus nuomonė). Antras dalykas būtų tas, kad pirmojo sovietmečio laikotarpiu (1940–1941 m.) jis nebuvo suimtas, kalinamas, tardomas. Nėra žinių ir apie tai, kad tuo metu būtų buvę represuoti ir jo artimieji. Nėra tapatumo tarp biografinių žinių apie A. A. Pavalkį ir biografinių žinių apie baltaraištį su laužtuvu iš W. Gunsiliaus nuotraukos.

Savo versiją apie baltaraištį su laužtuvu pateikė ir Vilniaus universiteto dėstytoja Irena Tumavičiūtė. Jinai jį apibūdina kaip „blondiną“, kuris vizualiai panašus į Joachimą Hamanną. Man atrodo, kad blondinas, t. y. Joachimas Hamannas, yra užsidėjęs peruką. Tai, kodėl J. Hamannas maskavosi po peruku, I. Tumavičiūtė argumentuoja taip: „Jau iš pirmojo W. Stahleckerio raporto apie operatyvinės grupės A veiklą Ostlande (1941 10 15) aiškėja, kad vienas vokiečių saugumo policijos uždavinių buvo „sukurti

neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaių nurodymai.¹³⁶ Vienas Lietuvos fotomenininkų sąjungos vadovų – Stanislovas Žvirgždas teigė: „Daug kartų įvairiuose leidiniuose publikuota nuotrauka, kurioje vaizduojamas aukštas blondinas, stovintis neva ant jo ir bendrininkų nužudytų žydų lavonų „Lietūkio“ garaže. Palyginus šią „aukšto blondino“ nuotrauką ir portretinę operatyvinės grupės A šturmfirerio Joachimo Hamanno fotografiją nekyla abejonų, kad abiejose nuotraukose užfiksuotas tas pats asmuo.“¹³⁷ Tai, kad J. Hamannas yra labai panašus į baltaraištį, teigia ir žurnalistas visuomeninkas Vidmantas Valiušaitis¹³⁸. Bet kodėl tas su dalba stovintis baltaraištis – ne Joachimas Hamannas? Pirmiausia todėl, kad Joachimas Hamanno biografijoje nėra tokių biografinių detalių, kuriomis pasižymėjo baltaraiščio su laužtuvu gyvenimas pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu. Kita vertus, tokių detalių negalėjo būti ir dėl to, kad J. Hamannas buvo vokiečių, gyveno Vokietijoje. Arvydo Anušausko ir Gražinos Sviderskytės knygoje, kurios viename skyriuje nagrinėjami su žudynėmis „Lietūkio“ garaže susiję klausimai, yra publikuotos greta viena kitos unteršturmfirerio, SD pareigūno nacių okupuotoje Lietuvoje, vertėjo Richardo Valdemaro Šveicerio (g. 1910 m. kovo 13 d. Kybartuose) ir jau minėta W. Gunsiliaus nuotrauka, kurioje matomas baltaraištis. Tarsi formuojama versija, kad jose abejose matomas vienas ir tas pats asmuo¹³⁹. Žiūrint į jas išties galima pamanyti, kad R. Šveiceris turi panašumo į baltaraištį su laužtuvu. Tačiau tuo, kad tai vienas ir tas pats asmuo suabejoti skatina R. Šveicerio biografija, kurioje nėra tokių įvykių, kokie

buvo minėto baltaraiščio biografijoje, t. y. jis sovietmečiu nebuvo laikomas kalėjime ar kankinamas.

IŠVADOS

1941 m. birželio 25–29 d. žydų pogromai Kauno mieste – sudėtinė dalis pirmojo Lietuvos žydų genocido etapo, kuris apima laikotarpį nuo 1941 m. birželio pabaigos iki rugpjūčio pradžios. Birželio 25-ąją dieną, kai prasidėjo pogromai, sukilimas Kaune (kitose Lietuvos vietovėse sukilimas dar vyko) jau buvo ką tik pasibaigęs. Tą pačią dieną į Kauną įžengė Šiaurės armijų grupės 16-osios armijos ginkluotosios pajėgos, buvo įsteigta 821-oji karo lauko komendantūra. Vokiečių karinės administracija įsteigimas reiškė tai, kad jai atiteko aukščiausios valdžias funkcijos, kurias iki tol, t. y. labai trumpai vykdė Lietuvos laikinoji vyriausybė. Vokiečiai nepripažino nei Lietuvos laikinosios vyriausybės, nei paskelbtos nepriklausomybės, o sukilimo metu pradėtas atkurti vietinės administracijos įstaiigas vertino kaip sau pavaldžias.

Pagrindiniu žydų pogromų Kaune organizatoriumi laikytinas Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės vadas SS brigadenfireris Walteris Franzas Stahleckeris. Užsiimti tokia veikla jį įpareigojo 1941 m. birželio 17 d. Berlyne iš SS ir policijos vado Heinricho Himmlerio, RSHA viršininko Reinhardo Heydricho gauti nurodymai, kad okupuojamose srityse neturi būti daroma kliūčių tiems, kas nori apsivalyti nuo komunistų ir žydų, kad reikia juos skatinti nepaliekant pėdsakų. Iš dalies jam buvo palanku tai, kad 1941 m. birželio sukilimo metu Lietuvos vietovėse veikę partizanai sukilėliai pradėjo persekioti, suiminėti žydų, lietuvių, kitų tautybių asmenis, kuriuos įtarė buvus sovietų režimo

rėmėjais. Kauno mieste tokie suėmimai ypač suintensyvėja birželio 24-ąją, t. y. pasibaigus kovoms su raudonarmiečiais, sovietų režimo rėmėjais. W. F. Stahleckeris tikėjosi, kad jam šiuos procesus pavyks pakreipti link „Lietuvos žydų problemos“ sprendimo pagal sau naudingą scenarijų. Jo inicijuotus ir 1941 m. birželio 25–29 d. Kaune vykusius pogromus galima būtų vertinti kaip jau minėtų įvykių paralelę. Pogromus sudarė smulkieji pogromai (žudavo nedidelės grupelė žydų, pvz., po 5 asmenis), du didesnio masto pogromai Vilijampolėje (1941 m. birželio 25–27 d.) ir žudynės „Lietūkio“ garaže (1941 m. birželio 27 d.).

Organizuodamas pogromus W. F. Stahleckeris pasinaudojo visuomenėje esančiais nesutarimais. Jam pavyko pasitelkti „Geležinio vilko“ organizacijai, t. y. voldemarininkams artimus asmenis: A. J. Klimaitį, karininkus mjr. K. Šimkų ir ltn. B. Norkų. Jie prisidėjo iš dalies ir dėl to, kad daug voldemarininkų buvo nepatenkinti sukilimo išdava, nors patys sukilimui pritarė, buvo jo dalyviai. Netenkino, kad valdžia atiteko ne jų grupei. Manė, kad Lietuvos laikinojoje vyriausybėje, administracijoje įsigalėjo krikščionių demokratų pakraipos asmenys, kurie nevykdys jų programos, ir kad jie, voldemarininkai, vokiečiams yra ideologiškai artimesni nei jų oponentai. Jie buvo pasirengę kovoti dėl valdžios, o W. F. Stahleckerį, kitus okupacinės valdžios pareigūnus greičiausiai vertino kaip priemonę siekiant savų tikslų. Kita vertus, voldemarininkams buvo būdingas antisemitizmas, pasirengimas bendradarbiauti su Trečiuoju reichu. W. F. Stahleckeris per A. J. Klimaitį, karininkus mjr. Kazį Šimkų ir ltn. Bronių Norkų bei kitus asmenis disponavo pajėgomis, t. y. pogromininkais, kurių buvo apie 300 asmenų. Greičiausiai tai buvo partizanai, kurie orientavosi į „Geležinio vilko“ organizaciją, buvo linkę atsiriboti nuo vyriausybės

ir LAF'o. Iš bendro Kaune ir užmiestyje veikusių partizanų skaičiaus (3396) jie sudarė apie 8,83 proc. A. J. Klimaičio būrio nariai buvo smulkiųjų pogromų, Vilijampolės ir „Lietūkio“ garaže vykusių pogromų dalyviai. Tačiau liudijimų, kurie konkrečiai, tiesiogiai apibūdintų A. J. Klimaičio kaip pogromininko asmeninius veiksmus, nėra išlikę. Karininkai mjr. Kazys Šimkus, ltn. Bronius Norkus sietini su dalyvavimu pogrome Vilijampolėje, tačiau tiesioginių liudijimų, kurie konkrečiai apibūdintų jų veiksmus pogromo metu, nėra išlikę. Apie tai, kokie galėjo būti jų kaip dalyvių veiksmai, galima spręsti tik iš pogromų eigos pobūdžio. Laikinoji Lietuvos vyriausybė nebuvo pajėgi suvaldyti pogromininkus, nes juos palaikė A operatyvinės grupės pareigūnai, disponavę realia karine jėga.

Be voldemarininkų, į žydų pogromus W. F. Stahleckeris buvo suinteresuotas įtraukti ir kitas visuomenės grupes. 1941 m. birželio 25 d. susitikimas su beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos pareigūnais reiškė ne tik W. F. Stahleckerio mėginimą įtraukti juos į žydų pogromus, bet ir tai, kad jis pradeda traktuoti beatsikuriančią lietuvių saugumo policiją kaip jo įstaigai pavaldžią struktūrą, vykdančią jo nurodymus. Tačiau tyrimas nepatvirtina prielaidos, kad beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos institucija (priešingai voldemarininkams) tapo aktyvia, tiesiogine W. F. Stahleckerio inicijuotų pogromų dalyve. Tam šios tokios įtakos galėjo turėti tai, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė buvo priešiška pogromams, viešiemis susidorojimams su žydais, o lietuvių saugumo policijos institucija buvo jos atkurta. Kita vertus, A operatyvinės grupės vadas W. F. Stahleckeris pirmosiomis savo buvimo dienoms Kaune negalėjo jos visiškai kontroliuoti. Ant lietuvių saugumo policijos meta šešėlį tai, kad tarp žydų, žuvusių 1941 m. birželio 27 d. pog-

romo „Lietūkio“ garaže metu, buvo tokių, kurie prieš savo žūtį buvo jos žinioje. Pasibaigus 1941 m. birželio 29 d. viešiesiems susidorojimams su žydais, žydų egzekucijos pradėtos vykdyti, vadovaujant SS karininkams, Kauno VII forte. Tarp 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėnesį žuvusių žydų buvo tokių, kuriuos pogromo laikotarpiu buvo suėmę partizanai ir perdavę lietuvių saugumo policijos žinion.

Kauno mieste vykusių žydų pogromų dalyviai buvo ir vokiečių kariai. Vilijampolėje vykusio pogromo metu būta epizodo, kai vokiečių kariai stovėjo ant tilto per Vilijos upę ir šaudė į žydus, kurie šoko nuo tilto į upę. Taip pat vokiečių kariai buvo susiję ir su 1941 m. birželio 27 d. pogromu „Lietūkio“ garaže, tiksliau, su pirmuoju jo etapu. Jie kartu su lietuvių baltaraiščiais atvarė į garažą grupelę žydų, kad šie iškuoptų mėšlą, šiukšles. Tuo metu, kai žydai kuopė garažą (nešė rankomis mėšlą iš jo vidaus į kiemą) vokiečių kariai kartu su baltaraiščiais brutaliai tyčiojosi, kankino žydus, mušdami juos įvairiomis priemonėmis, laistė vandeniu. Po mėšlo kuopimo surengė „maudynes“, kurių metu aukos buvo plaunamos nuo nešvarumų. Prasidėjęs pogromo antrajam etapui (žydai pasipriešino kankintojams, turbūt ir dėl to pogromas įgauna žudikišką pobūdį) vokiečių kariai aukų nežudė, tik stebėjo įvykius. Vieni jų išeidavo, kiti ateidavo, dalis jų fotografavo įvykius. Pasibaigus pogromui vokiečių kariai išvaikė įvykius stebėjusius asmenis, nieko neprileido prie garažo, kai aukų kūnai buvo kraunami į sunkvežimius, atvykusius jų išvežti į palaidojimo vietą.

Istorinėje literatūroje aptinkamas skaičius 50, apibūdinantis garaže žuvusių aukų kiekį, negali būti laikomas tiksliai išreikščiančiu minimalų skaičių žydų, galėjusių žūti garaže. Tiksliau skaičiumi laikytis kiekybinis rodiklis 52 (53), kurį galima nu-

statyti iš W. Gonsiliaus garaže darytos nuotraukos. Istoriniuose darbuose nurodomas skaičius 70, apibūdinantis maksimalų skaičių aukų, galėjusių žūti garaže. Jį laikyti daugmaž pagrįstu leidžia prielaida, kad dar iki W. Gonsiliaus atvykimo į garažą dalis aukų kūnų galėjo būti išgabenta į laidojimo vietą. Istorinėje literatūroje aptinkamą skaičių 60 galima vertinti kaip aritmetinio vidurkio rodmenį, t. y. gautą sudėjus minimalų ir maksimalų garaže žuvusių aukų skaičių ir jų sumą dalijant iš dviejų $((50+70):2=60)$. Taikant tokį rodmenį, skaičius 61 $(52(53)+70 = 61(61,5))$ turėtų žymėti vidutinį kiekį žydų, galėjusių žūti garaže.

W. F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitos skaičius 1500, žymintis 1941 m. birželio 25–26 d. Vilijampolės pogromo metu žuvusių aukų kiekį, iš tiesų yra suma dviejų skaičių $(800+700=1500)$, apibūdinančių su dviem reiškiniais susijusius kiekybinius rodiklius. Skaičius 800 žymi kiekį žydų, kurių Vilijampolėje nužudė pogromininkai. Skaičius 700 nurodo skaičių žydų, kuriuos pogromo laikotarpiu suėmė Vilijampolėje partizanai ir kurie po suėmimo atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. W. F. Stahleckerio ataskaitos skaičius 2300, nurodantis po 1941 m. birželio 25–26 d. „nukenksmintų“ žydų kiekį, iš tiesų yra suma skaičių, apibūdinančių dviejų reiškinų kiekybinius rodiklius. Skaičius 200 žymi kiekį žydų, žuvusių per smulkiuosius pogromus ir didesnio masto pogrome „Lietūkio“ garaže. Skaičius 2100 žymi kiekį žydų, kuriuos suėmė partizanai sukilėliai Kaune ir kurie po suėmimo atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. Taigi W. F. Stahleckerio ataskaitos pateiktas skaičius, nurodantis 3800 likviduotus, „nukenksmintų“ žydus, gali būti taip supras tas. Sudėtinė jo dalis, t. y. kiekybinis rodiklis 1000 – žymi skaičių žydų, kuriuos W. F. Stahleckerio skatinami pogrominin-

kai nužudė per smulkiuosius pogromus bei per didesnio masto pogromus Vilijampolėje ir „Lietūkio“ garaže. Sudėtinė dalis – kiekybinis rodiklis 2800 – tai skaičius žydų, kuriuos suėmė partizanai sukilėliai ir kurie po suėmimo atsidūrė beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos, kuri nuo 1941 m. birželio 25 d. tapo pavaldi W. F. Stahleckerio vadovaujama įstaigai, žinioje

Per pogromus Kaune (1941 m. birželio 25–29 d.) suimti 2800 žydų, kitomis aplinkybėmis suimti žydais buvo kalinami Kauno centriniame kalėjime A. Mickevičiaus gatvėje ir koncentracijos stovykloje, kuri buvo įsteigta Kauno VII forte. Iš pradžių jų žudynes organizavo A operatyvinės grupės padalinys, t. y. 1b ypatingojo būrys, vadovaujamas SS SS oberšturmfiurerio Ericho Ehrlingerio. Per jo 1941 m. birželio 30-ąją, liepos 1-ąją, 2-ąją dienomis Kauno VII forte suorganizuotas naikinimo operacijas žuvo apie 1980, o žudynėse A. Mickevičiaus slėnyje – dar apie 80 žydų. Iš viso – 2060 žydų. Šis skaičius sudarė apie 73,5 proc. per pogromus suimtų žydų skaičiaus (2800). Po to, kai 1941 m. liepos 3 d. E. Ehrlingerio dalinys iš Kauno išvyko, per vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje vado SS štandartenfiurerio Karlo Jėgerio 1941 m. liepos 4-ąją, 6-ąją, 9-ąją, 19-ąją dienomis Kauno VII forte organizuotas naikinimo operacijas žuvo 3020 žydų. Tarp jų galėjo būti 740 žydų, kurie buvo suimti pogromuose Kaune (26,5 proc. iš 2800). Kitus 2280 žuvusių žydų galima apibūdinti kaip po pogromo kitomis aplinkybėmis suimtus asmenis.

Pasak žydų istorikų tyrinėtojų, vokiečių kareivio W. Gunsiliaus ir karininko

L. Bischoffshauseno liudijimuose minimas jaunas vyras ir W. Gunsiliaus dviejose nuotraukose matomas baltaraištis su laužtuvu (vienoje nuotraukoje jis stovi pozuodamas, kitoje – užsimojęs smūgiuoti) yra vienas ir tas pats asmuo. Tai, kad jie nustatė netikslią jauno vyro vaizdinę tapatybę, leidžia manyti liudijimuose apibūdinto jauno vyro ir nuotraukose matomo baltaraiščio išvaizdos skirtumai. Tai, kad tai du skirtingi asmenys, liudija ir fragmentiškos biografinės žinios apie juos. Jaunasis vyras buvo kiek vyresnio nei 16 metų amžiaus, jo tėvai žuvo greičiausiai sukilimo metu, turėjo šiokių tokių muzikinių gebėjimų, nes mokėjo groti armonika. Baltaraištis su laužtuvu rankoje buvo represuotas pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu, t. y. dar 1940 m. suimtas ir įkalintas, tardymų metu kankinamas. Jo tėvai buvo ištremti, o brolių nušovė čekistai. Žymus pokario partizanas Juozas Albinas Lukša-Daumantas negali būti tapatinamas nei su jaunuoju vyru, nei su laužtuvą laikančiu baltaraiščiu dėl to, kad pirmojo sovietmečio laikotarpiu jo tėvai, broliai nebuvo nei ištremti, nei nušauti. Tai, kad J. Lukša ir baltaraištis su laužtuvu nėra vienas ir tas pats asmuo, patvirtino ir Lietuvos teismo ekspertizės centro atliktas tyrimas, kurio metu buvo lyginamos J. Lukšos ir baltaraiščio su laužtuvu nuotraukos. Taip pat su baltaraiščiu, laikančiu laužtuvą, negali būti tapatinami ir A. Pavalkis, J. Hamannas, R. Šveiceris, nes pastarieji (priešingai baltaraiščiui) pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu nebuvo kalinami. Juo labiau negalėjo būti kalinamas Joachimas Hamannas, nes jis buvo Vokietijos pilietis.

Nuorodos

¹ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės, 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 275.

² A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius, 2008.

³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998; A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, Vilnius, 2015.

⁴ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, 2011, b. 1, b. 2.

⁵ *Lietuvos žydų žudynių byla*. Dokumentų ir straipsnių rinkinys (sudarė Alfonsas Eidintas), Vilnius, 2001; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

⁶ А. Файтельсон, *Непокорившиеся*, Тель – Авив, 2001.

⁷ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1985.

⁸ J. A. Melamed, „The malicious face and criminal acts of the „Provisional Government“ of Lithuania June 23–August 5, 1941 or “The Insurrection of the Lithuanian Nation”“, Lithuania. *Crime and Punishment*, 1999 January, Nr. 6. p. 36–40.

⁹ S. Sužiedėlis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. V–XL; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006.

¹⁰ A. Rukšėnas, „Juozo Albino Lukšos–Daumanto 1940–1941 m. biografijos puslapiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, 2 (48), p. 77–101.

¹¹ Rabbi E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, Brooklyn, New York, 1995.

¹² A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

¹³ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007.

¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*. Dokumentų rinkinys, Vilnius, 1965, d. 1, 1973, d. 2.

¹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 273–274.

¹⁶ M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*,

Hamburg, 2002, s. 558; R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, 1990, Bd. 2, s. 303–304. *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944)*. Сборник документов и материалов, Иерусалим, 1991, с. 40.

¹⁷ V. Brandišauskas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 66–70, 86–87, 92–100; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 23–61, 69–75.

¹⁸ „SS brigadefiurerio policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 19. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 439.

¹⁹ J. Dainauskas, „Kodėl Lietuva dabar kaltinama žydų žudiku reabilitavimu“, *Mūsų Vytis*, 1992, Nr. 4. p. 25, 26; *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 101–104; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²⁰ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 376.

²¹ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²² „SS bigadefiurerio policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p.19; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²⁴ A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*, Kaunas, 1991, p. 71, 72.

²⁵ S. Sužiedėlis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. XXVII.

²⁶ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 38.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, p. 81, 104, 139, 140, 166, 167, 178, 199, 206, 207, 641, 714.

³⁰ 1941 m. liepos 21 d. įsakymas Nr. 26 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a., l. 39.

³¹ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die*

litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1996, s. 114.

³² A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 54; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, USA, 1994, d. 1, p. 161.

³³ M. Treinys, *Gyvenimas – meteoro skrydis. Žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža*, Kaunas, 2003, p. 336.

³⁴ K. Bruniaus 1947 m. vasario 8 d. savarankiškas parodymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, l. 95–96.

³⁵ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, p. 48.

³⁶ A. Damušis, „Svečiuose pas Kurmį“, *I Laisvę*, 1955, Nr. 7(44), p. 21–22.

³⁷ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės, 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 15.

³⁸ Liudininko P. Šatero 1984 m. vasario 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 149, l. 11.

³⁹ S. Ginaitė – Rubinsonienė, *Atminimo knyga*, Vilnius, 1999, p. 36.

⁴⁰ S. Ginaitė, *Žydų tautos tragedijos Lietuvoje pradžia*, Vilnius, 1994, p. 29–30; *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 104–105.

⁴¹ Laiškas Nr. 95 a. Žydų padėtis vokiečių okupacijos metu Kaune, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 114.

⁴² Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁴³ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 319.

⁴⁴ J. Dainauskas, „Kodėl Lietuva dabar kaltinama žydų žudiku reabilitavimu“, *Mūsų Vytis*, 1992, Nr. 4, p. 25–26.

⁴⁵ *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 99, 100; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 34.

⁴⁶ W. W. Mishell, *Kaddish for Kovno. Life and death in lithuanians ghetto 1941–1945*, Chicago, 1998, p. 20, 21.

⁴⁷ Rabbi E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, p. 2, 3; A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, c. 26; A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 9; W. W. Mishell, *Kaddish for Kovno. Life and death in lithuanians ghetto 1941–1945*, p. 20, 21; Liudininko D. Gelperno 1984 m. sausio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 149, l. 9.

⁴⁸ A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, p. 18.

⁴⁹ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 24; A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, p. 18; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁵⁰ „Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto 1941 m. birželio mėn. 26 d. posėdžio protokolas Nr. 4“, Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai (sudarė Arvydas Anušauskas), Vilnius, 2001, p. 15.

⁵¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas* (sudarytoja Milda Jakulytė-Vasil), Vilnius, 2011, p. 48.

⁵² J. Lajausko 1945 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41804/3, t. 2, l. 18 a. p.

⁵³ A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*, p. 39

⁵⁴ *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai* (sudarytojas Saliamonas Vaintraubas), Vilnius, 2002, p. 56, 57.

⁵⁵ A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 78–113.

⁵⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁵⁷ A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614.

⁵⁸ 1941 m. birželio 25 d. suėmimo protokolas, įtariamojo Š. Mušteino 1941 m. birželio 26 d. kvotos protokolas, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 87, l. 1, 2; Kauno miesto 1-osios policijos nuovados vyr. policininko M. Ašmučio 1941 m. birželio 27 d. raportas 1-osios nuovados viršininkui, *ibid.*, b. 53, l. 1-1a.p.; Kauno miesto policijos nuovados viršininko įstaigos l. e., Kvotų skyriaus vedėjo pareigas H. Tumo 1941 m. liepos 2 d. raštas Nr. 31 Valstybės Saugumo Departamentui, įtariamojo Moišos Samuelio Vižnevičiaus 1941 m. birželio 26 d. kvotos protokolas, *ibid.*, b. 33, l. 1-2; Kauno miesto 1-osios policijos nuovados vyr. policininko M. Ašmučio 1941 m. birželio 27 d. raportas 1-osios nuovados viršininkui, Kauno miesto 1-osios policijos nuovados viršininko 1941 m. birželio tarnybinis raštas Nr. 45 Valstybės saugumo departamentui, *ibid.*, b. 53, l. 1-1a.p., 2.

⁵⁹ V. Vekriko 1961 m. vasario 17 d., J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d. tardymų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 68–69, 346–348; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 231; 1998 m. balandžio 18 d. interviu su R. Jasiūnu, <https://>

collections.ushmm.org/search/catalog/irn508571; *Žydų žudymas. Liudininko pasisakymas – I*, Aki-račiai, 1984 m. spalio, Nr. 9(163), p. 1; A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614.

⁶⁰ J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 348; H. Žemelis, *Juodasis Lietuvos istorijos lapas, Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 589–590; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 231; Ch. Bargmanas, „Nauja apie žudynes „Lietūkio“ garaže. Kiek garažų buvo?“, <http://genocid.lt/centras/lt/899/a/>; A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614.

⁶¹ J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d., S. Lakačiausko 1961 m. sausio 20 d., L. Survilos 1961 m. sausio 21 d. tardymų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 348–350, t. 8, l. 2–6; 10–13; H. Žemelis, „Juodasis Lietuvos istorijos lapas“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 589–590; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 231; Ch. Bargmanas, „Nauja apie žudynes „Lietūkio“ garaže. Kiek garažų buvo?“, <http://genocid.lt/centras/lt/899/a/>; A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614, 615; Garažas. Aukos, budeliai, stebėtojai, p. 56, 57, 78; 2000 m. rugpjūčio 15 d. S. Beržinio interviu su V. Daujotu, https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.473.0053_trs_lt.pdf; 1998 m. balandžio 18 d. interviu su R. Jasiūnu, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508571>; Laiškas Nr. 95 a. Žydų padėtis vokiečių okupacijos metu Kaune, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 114; V. Valiušaitis. „Lietūkio“ garažo atgarsiai – JAV diplomatų depešoje, <https://slaptai.lt/vidmantas-valiusaitis-lietukio-garazo-atgarsiai-jav-diplomatu-depesoje/>; 1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys (sudarė Valentinas Brandišauskas), Vilnius, 2000, p. 271, 272; A. Bubnys, *Kauno getas. 1941–1944*, p. 18–20; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 32, 34; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 321–324.

⁶² Ch. Leibovičiaus 1945 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15635, l. 24–26 a.p.

⁶³ *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 102–103; *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005, p. 203; S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo*

knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 m., Vilnius, 1999, p. 51; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 32; B. Apyrubio 1941 m. birželio 27 d. raštas Ponui Kauno Saugumo Policijos Viršininkui, B. Apyrubio 1941 m. birželio 27 d. parodymas, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 126, l. 1, 2–3.

⁶⁴ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 173.

⁶⁵ 1941 m. birželio 25 d. Transporto skyriaus viršininkas, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 35, l. 5

⁶⁶ „Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto 1941 m. birželio mėn. 27 d. posėdžio protokolas Nr. 5“, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai*, p. 17, 18.

⁶⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, l. 392.

⁶⁸ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 24.

⁶⁹ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁷⁰ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 331.

⁷¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 48.

⁷² Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁷³ A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, c. 30, 31; Aussage Gefreiter Karl Röder Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>; *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai*, p. 65; Hauptfeldwebel Lesch Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁷⁴ A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, 2001, c. 33, 34; *Augenzeugen der Pogrome auf dem Lietukis Garagenhof Kaunas 1941*. Bericht des Fotografen Wilhelm Gunsilius, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>; A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 80.

⁷⁵ J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 346–348.

⁷⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, p. 231.

⁷⁷ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, s. 324; Ch. Dieckmann,

S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁷⁸ A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, c. 38, 39; Aussage Schmeink Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁷⁹ *Garažas. Aukos-budėliai-stebėtojai*, p. 65; Hauptfeldwebel Lesch Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁸⁰ A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, 2001, c. 30, 31; Aussage Gefreiter Karl Röder Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁸¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 48.

⁸² Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁸³ „SS bigadefuriero policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 5 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 2, p. 19.

⁸⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁸⁵ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 24.

⁸⁶ A. Bubnys, *Kauno getas 1941-1944*, p. 18.

⁸⁷ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁸⁸ 1941 m. birželio 25 d. raštas Saugumo departamento Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 12, l. 25-25 a.p.

⁸⁹ 1941 m. birželio 26 d. Vilijampolės būrio vado raštas Valstybės saugumo departamento direktoriui, *ibid.*, l. 155-155a.p.

⁹⁰ A. Bubnys, *Kauno getas 1941-1944*, p. 17

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ „SS bigadefuriero policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 5 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 2, p. 19.

⁹⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 41.

⁹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų*

persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį, p. 39; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, Göttingen, b. 1, s. 331.

⁹⁶ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 40.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 44

⁹⁸ *Lietuvos Laikinoji Vyriausybė. Posėdžių protokolai*, p. 20.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 45.

¹⁰⁰ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 44.

¹⁰¹ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 319; K. M. Mallmann, A. Angrick, J. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.), *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. Band I, Darmstadt, 2011, s. 103.

¹⁰² Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 46; K. M. Mallmann, A. Angrick, J. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.), *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941*, s. 103.

¹⁰³ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, 2006, p. 39.

¹⁰⁴ J. Ženauskas 1944 m. rugpjūčio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, l. 16 a.p.

¹⁰⁵ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938-1942*, s. 152.

¹⁰⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 316.

¹⁰⁷ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 44.

¹⁰⁸ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 316; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 1, p. 131.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ A. Bubnys, *Kauno getas 1941-1944*, p. 21-27.

¹¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 1, p. 131, 137.

¹¹⁵ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, s. 100, 101.

¹¹⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 330.

¹¹⁷ „J. Surmo 1946 m. birželio 20 d. apklausos protokolas“, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 265–267.

¹¹⁸ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės, 1941 m vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 46

¹¹⁹ Klaus-Michel Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.), *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941*, s. 103

¹²⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 1, p. 131.

¹²¹ J. A. Melamed, “The Malicious Face and Criminal Acts of the “Provisional Government” of Lithuania June 23-August 5, 1941 or “The Insurrection of the Lithuanian Nation”, *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999 January, Nr. 6, p. 38

¹²² „Pogroms in Kaunas“, *Lithuania. Crime and Punishment*, p. 104.

¹²³ J. Zak (Zera Kkodesh), *Why?*, Lithuania. Crime and Punishment, p. 62.

¹²⁴ A. Levin, „How vicious murderers became „freesom fighters“, *Lithuania. Crime and Punishment*, 6, p. 137.

¹²⁵ А. Файтelson, *Непокорившиеся*, с. 33, 34; Augenzeugen der Pogrome auf dem Lietukis Garagenhof Kaunas 1941. Bericht des Fotografen Wilhelm Gunsilius, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>; A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 80.

¹²⁶ *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai*, p. 64; A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 79; Zeugenaussage Bischoffshausen, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>

¹²⁷ Zeugenaussage Bischoffshausen, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>;

Arvydas Anušauskas, Gražina Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius, 2008, p. 79.

¹²⁸ *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai*, p. 64.

¹²⁹ Duden. *Deutsches Universalörterbuch*, Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien. Zürich, 1996, s. 269; J. Križanauskas, *Vokiečių–Lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, 1989, t. 1, p. 196.

¹³⁰ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 322–323.

¹³¹ A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 609, 610.

¹³² D. Noreika, „Skirtingų istorijų sankirtos: Holokaustas, birželio sukilimas ir partizanų karas“, *Holokaustas nacių okupuotoje Rytų ir Vakarų valstybėse; tyrimai ir atmintis*, Kaunas, 2017, p. 68.

¹³³ Lietuvos teismo ekspertizės centras. Specialisto išvada. 2010-10-18 Nr. 11-2103(10). Vilnius, *Darbo autorias asmeninis archyvas*.

¹³⁴ V. Skučaitė, „Partizanų vadas tebemurdomas šmeižte“, <https://kauno.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulasas/partizanu-vadas-tebemurdomas-smeizte-959555>

¹³⁵ V. Žilėnas, Ar MGB agentas „Petras“, gestapo agentas „Anton“, partizanų provokatorius „Genutis“ buvo ir žudynių „Lietūkio“ garaže dalyvis?, http://www.xxiamzius.lt/archyvas/xxiamzius/20021206/mums_04.html

¹³⁶ R. Varnauskas, „Lietūkio“ garažas – klastočių pinklėse“, 2007 m. balandžio 2 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lietukio-garazas-klastociu-pinklese.d?id=12723652>

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ V. Valiušaitis, „Blondinas su peruku“ į J. Lukšą nepanašus nė iš tolo. O štai į Hamanną – labai panašus“, <http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/vidmantas-valiusaitis.-blondinas-su-peruku-i-j.luksa-nepanasus-ne-is-tolo.->

¹³⁹ A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 78.

Gauta 2021 11 15

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

HOLOCAUST IN LITHUANIA: ANTI-JEWISH POGROMS IN KAUNAS ON 25–29 JUNE, 1941

Summary

Anti-Jewish pogroms in Kaunas on 25-29 June, 1941 is a constituent part of the first stage of the genocide of Lithuanian Jews, which covers the period between the end of June and the beginning of August, 1941. On the 25th of June, when the pogroms started, the uprising in Kaunas had just come to an end (in other locations of Lithuania it was still taking place). On the same day the armed forces of the 16th army of Army Group North marched into Kaunas, the 812 Field Commandant's

Office was established. The establishment of the German military administration meant that the functions of the highest authorities that had been carried out until that time, i. e., for a very short time, by the Provisional Government of Lithuania, fell into its hands. The Germans recognised neither the Provisional Government of Lithuania nor Lithuania's independence declared, and they treated the local administrative authorities that were started to be re-established during the uprising as subordinate to them.

The Commander (Brigadführer) of the SS security forces and the Sicherheitsdienst (SD) Operational Group A Walter Franz Stahlecker was considered to be the main organiser of the anti-Jewish pogroms in Kaunas. He was obligated to undertake such activities by the instructions of the SS (protection squadron) Chief Heinrich Himmler and the Chief of the Reich Security Main Office (Reichssicherheitshauptamt, or RSHA) Reinhard Heydrich issued in Berlin on 17 June, 1941, which stated that no obstacles should be created in the occupied region to those who wanted to purge of Communists and Jews, that they should be encouraged without leaving any traces. Partly the fact that partisan rebels who were active in different locations in Lithuania during the June 1941 uprising started to persecute and arrest Jews, Lithuanians and people of other nationalities who were suspected of having supported the soviet regime, was also favourable to him. In the city of Kaunas, such arrests intensified greatly on the 24th of June, i. e., after the struggles against the Red Army men, supporters of the Soviet regime, were over. Walter Franz Stahlecker was sure that he would manage to direct these processes so that it would be possible to solve the "problem of Lithuanian Jews" according to the scenario that was beneficial for him. The pogroms that he initiated and that took place in Kaunas on 25-29 June, 1941 could be regarded as a parallel to the above-mentioned events. Pogroms were made up of the small pogroms (small groups of Jews, for example, five people were killed), two larger scale pogroms, i.e., massacres in Vilijampolė (25-27 June, 1941) and in Lietūkis garage (27 June, 1941).

When organising pogroms, Walter Franz Stahlecker made use of the disagreements and discords that existed in society. He managed to use the following people who were close to the Geležinis vilkas (Iron Wolf) organisation: Algirdas Jonas Klimaitis, officers Major Kazys Šimkus and

Colonel Bronius Norkus. They agreed to cooperate partly because many supporters of Voldemaras were discontent with the consequences of the uprising though they themselves approved of the uprising and were its participants. They were not satisfied with the fact that power did not rest with their group. They thought that individuals who were oriented towards Christian democratic ideology had become firmly established in the Provisional Government, the administration, and they would not carry out their program, and that they, the supporters of Voldemaras, were ideologically closer to the Germans than were their opponents. They were ready to fight for power, and most probably they regarded Walter Franz Stahlecker and other officials of the occupying power as a means to achieve their goals. On the other hand, antisemitism, readiness to cooperate with the Third Reich was characteristic of the supporters of Voldemaras. Through Algirdas Jonas Klimaitis, officers Major Kazys Šimkus and Colonel Bronius Norkus and other individuals, Walter Franz Stahlecker had forces, that is, executors of the pogroms, a total of 300 people, in his disposition. Most probably these were partisans who oriented themselves towards the Geležinis vilkas organisation, who were inclined to isolate themselves from the Government and the Lithuanian Activist Front (LAF). They accounted for 8.83 per cent of the total number of the partisans (3396) who operated in the city of Kaunas and in the country. Members of Algirdas Jonas Klimaitis' platoon were participants in the small pogroms that took place in Vilijampolė and Lietūkis garage. However, no evidence that would directly describe personal actions of Klimaitis as an executor of the pogroms have survived. Officers Major Kazys Šimkus and Colonel Bronius Norkus are related to the participation in the pogrom in Vilijampolė, however, no direct evidence which would specifically characterise their actions during the pogrom have survived either. One can judge about their actions as participants in the pogroms only from the nature of the course of the pogroms. The Provisional Government of Lithuania was incapable of controlling the executors of the pogroms because the latter were supported by the officials of the Operational Group A who had a military power at their disposition.

Apart from the supporters of Voldemaras, Walter Franz Stahlecker tried to involve other groups of society in the anti-Jewish pogroms. The meeting with the officials of the Lithuanian security police that took place on 25 June, 1941 meant not only Walter Franz Stahlecker's attempt to involve them in the anti-Jewish pogroms but also it meant that he was beginning to treat the Lithuanian security police, which was in the process of re-establishment, as a structure subordinate to his institution which carried out his instructions. The investigation, however, fails to confirm the assumption that the institution of the Lithuanian security police undergoing re-establishment (contrary to the supporters of Voldemaras)

became an active, direct participant in the programs initiated by Walter Franz Stahlecker. This could have been influenced to some extent by the fact that the Provisional Government of Lithuania was set against the pogroms, the violent public crackdown on the Jews, and it was by the Government itself that the institution of the Lithuanian security police was re-established. On the other hand, during the first days of his stay in the city of Kaunas, the Commander of the Operational Group A Walter Franz Stahlecker could not control it effectively. The fact that there were some people among the Jews who were killed during the pogrom in Lietūkis garage on 27 June, 1941 and who, before their death, were at the disposal of the Lithuanian security police, also cast a shadow on it. After a public crackdown of 29 June, 1941 had come to an end, executions of the Jews were begun to be carried out under the authority of SS officers in the Seventh Fort of Kaunas Fortress. Among the Jews who were killed at the end of June and in July 1941, there were people who had been arrested by partisans during the pogrom and placed at the disposal of the Lithuanian security police.

The German soldiers were also participants in the anti-Jewish pogroms that took place in Kaunas. There was a case during the pogrom that took place in Vilijampolė when German soldiers stood on the bridge over the Vilija river and fired at the Jews who were jumping into the river from the bridge. The German soldiers were also related to the pogrom in Lietūkis garage on 27 June, 1941, to be more exact, to its first stage. Together with the Lithuanian White Armbands they drove a group of Jews to the garage so that the latter would clear out the manure and rubbish. While the Jews were clearing out the garage (were carrying manure in their hands out of the garage into its inside yard), the German soldiers, together with the White Armbands, brutally mocked at the Jews, tortured them by beating them with different things, poured water over them. Following the manure clearing out procedure the soldiers organised “bathing” during which dirt was washed off the victims. When a second stage of the pogrom started (the Jews resisted their torturers and partly because of that the pogrom took on a murderous character), the German soldiers did not kill the victims, they only watched the events. Some of them would leave, others would come, and there were some who took pictures of the events. When the pogrom was over, the German soldiers drove away the people who watched what was going on, allowed nobody to approach the garage when the bodies of the victims were loaded onto the lorries that had come to take them away to the burial place.

The figure 50 found in literature on history, which defines the number of the victims killed in the garage, cannot be regarded as exactly indicating the minimum number of the Jews who could have been killed in the garage. Figure 52 (53) could be regarded as being more exact; it can be determined from the photo taken by the photographer Wilhelm Günsilius in the garage. The number 70, indicated in the works on history denotes the maximum number of the victims that could have been killed in the garage. The assumption that before Wilhelm Günsilius arrived at the garage, some part of the bodies of the victims could have been taken away to the place of burial allows that number

to be considered more or less reasonable. Figure 60 that is found in literature on history can be treated as a reading of the arithmetic mean, that is, obtained having added the minimum and maximum number of the victims killed in the garage and having divided that sum by two ($(50+70):2=60$). This figure characterises an approximately exact average number of the people who could have been killed in the garage. However, this reading, in applying the principle of the arithmetic mean, must be determined anew because the quantitative reading 52(53) rather than 50 expresses the minimum number of the Jews who were killed in the garage. Their number should be 61 ($52(53) + 70 = 61(61.5)$).

Figure 1500 given in Walter Franz Stahlecker report of 15 October, 1941 which indicates the number of the victims who died during the pogrom in Vilijampolė on 25-26 June, 1941, actually is the sum of two figures ($800+700=1500$) denoting quantitative readings related to two phenomena. Figure 800 indicates the number of the Jews killed in Vilijampolė by the executors of the pogrom. Figure 700 indicates the number of the Jews arrested by partisans in Vilijampolė during the pogrom period and placed at the disposal of the Lithuanian security police after they had been arrested. Figure 2,300 in Walter Franz Stahlecker's report indicating the number of the Jews who 'were rendered harmless' after 25-26 June, 1941, as a matter of fact, is the sum of the numbers defining quantitative readings of two phenomena. Figure 200 marks the number of the Jews who were killed during the small pogroms and during a larger scale pogrom in Lietūkis garage. Figure 2,100 marks the number of the Jews arrested by partisan-rebels in Kaunas, who found themselves at the disposal of the Lithuanian security police after they had been arrested. Hence, the figure presented in Walter Franz Stahlecker's report and indicating 3,800 Jews that had been liquidated and 'rendered harmless' can be understood in the following way. Its constituent part, that is, quantitative reading 1000 indicates the number of the Jews who executors of the pogrom induced by Walter Franz Stahlecker killed during the small pogroms and larger scale pogroms in Vilijampolė and Lietūkis garage. The constituent part – quantitative reading 2,800 – is the number of the Jews who were arrested by partisan-rebels and who found themselves at the disposal of the Lithuanian security police following their arrest, which became subordinate to the institution under the leadership of Walter Franz Stahlecker as of 25 June, 1941.

As many as 2,800 Jews were arrested in Kaunas during the pogroms (25-29 June, 1941); the Jews who were arrested under other circumstances were imprisoned in the main Kaunas city prison in A. Micevičiaus street and in the concentration camp set up in the Seventh Fort of Kaunas Fortress. At first their massacre was organised by the unit of the Operational Group A, that is, the Special Detachment 1b under the leadership of SS Commander (Obersturmbannführer) Erich Ehrlinger. During the extermination operations that he organised in the Seventh Fort of Kaunas on 30 June, 1-2 July, about 1,980 people were killed and another 80 Jews were killed in the massacre in the Valley of Adam Mickiewicz. All in all, 2,060 Jews died. This number accounted for 73.5 per cent of the number of

the Jews arrested during the pogroms (2,800). After Erich Ehrlinger's detachment left Kaunas on 3 July, 1941, during the extermination operations organised by SD Commander in Lithuania, SS Standartenführer Karl Jäger, a total of 3,020 Jews were killed in the Seventh Fort of Kaunas Fortress on the 4th, 6th, 9th and 19th of July. As many as 740 Jews who had been arrested in the pogroms in Kaunas could have been among them (26.5 per cent of 2,800 people). Other 2,280 Jews who had been killed can be characterised as individuals arrested after the pogrom in other circumstances.

According to Jewish history researchers, a young man mentioned in the testimonies of the German soldier Wilhelm Gunsilius and the military officer L. Bischoffshausen and a White Armband with a crowbar in his hand seen in two photos taken by Wilhelm Gunsilius (in one photo he is standing while posing and in the other photo he is about to strike) is one and the same person. The fact that they established the inaccurate visual identity of that man leads us to the conclusion that the appearances of the young man characterised in the testimonies and the White Armband in the photographs differ. The fact that these are two different individuals is also testified to by fragmental biographical data about them. The young man was somewhat older than 16 years, his father most likely was killed during the

uprising, he had some musical abilities, because he could play the accordion. The White Armband with a crowbar in his hand was repressed during the period of the first Soviet occupation, that is, he was arrested and imprisoned in 1940, and was tortured during his interrogations. His parents were deported, and his brother was shot dead by the officials of Cheka (Soviet security service). The famous post-war partisan Juozas Albinas Lukša-Daumantas cannot be identified with either that young man or with the man holding a crowbar in his hand because during the period of the first Soviet occupation his parents and brothers were neither deported nor shot dead. The fact that Juozas Lukša and the White Armband with a crowbar in his hand is not one and the same person was confirmed by the examination carried out by the Lithuanian Forensic Science Centre during which the photographs of Juozas Lukša and the White Armband with a crowbar in his hand were compared. A. Pavalkis, Joachim Hamann, R. Schweitzer cannot be identified with the White Armband holding a crowbar in his hand either because the former (contrary to the White Armband) were not imprisoned during the period of the first Soviet occupation. Joachim Hamann could not be imprisoned all the more, as he was a citizen of Germany.

Priedai

Nuotrauka Nr. 1

Nuotraukoje atspindi pogromo garaže antrojo etapo įvykiai. Nuotraukoje matoma dalis garažo pastato, jo fasadas. Kairėje nuo garažo bokso vartų matyti grupelė žydų, kurioje yra 19 asmenų, Ant garažo kiemo grindinio guli 34 nužudytų aukų kūnai. Dešinėje nuo garažo vartų matyti sėdintis, šviesiais marškiniais su atraitotomis rankovėmis vyras, kuris galimai yra tas pats jaunas vyras, apie kurį kalbėjo Wilhelm Gunsilius ir Lotharas von Bischoffshausenas. Jaunas vyras greičiausiai buvo kiek vyresnis nei šešiolikos metų amžiaus, turėjo šiokių tokių gabumų muzikai, nes mokėjo groti armonika. Pyko, nes prieš kelias dienas buvo nužudyti jo tėvai. Žudikai greičiausiai buvo besitraukiantys raudonarmiečiai, sovietų režimo rėmėjai. Fotografas – Wilhelm Gunsilius

Nuotrauka Nr. 2

Nuotraukoje atsispindi pogromo garaže pirmojo etapo įvykiai, kai iš žydų buvo tyčiojama, tačiau jie dar nebuvo žudomi. Fotografuota greičiausiai tuo metu, kai grupelė žydų jau buvo pabaigusi valyti garažą nuo mėšlo, kitų nešvarumų ir jiems buvo surengtos „maudynės“. Nuotraukoje – medinė tvora, kuri jungė gimnazijos mūrinę sieną ir garažo pastatą. Žydai yra suguldyti ant grindinio. Neįmanoma įžiūrėti, kiek jų, nes žmonių guli vienas kito. Vienas iš suguldytųjų lyg ir mėgina stotis ar tai klūpi ant kelių su į priekį šiek tiek ištiesta dešine ranka. Kiti ant garažo kiemo grindinio gulintys žydai susiėmę už galvų. Matyti, kad jie dar nėra nužudyti ir kad aukos buvo kankinamos vandens srove, mušant jas bizūnais ar kitomis priemonėmis. Nuotraukos kairėje matoma asmens ranka, kuri laiko vandens žarną. Srovė nukreipta į gulinčius žydus. Viso asmens nesimato, nes jį užstoja greta stovintis vyras, avintis auliniiais batais, vilkintis tamsios spalvos kelnėmis ir marškiniais bei ant galvos užsidėjęs pilotę. Už suguldytų žydų, prieš du garažo boksus, vieno kurių vartai atidaryti, matyti šviesiais rūbais vilkinti moteris, septyni civiliais rūbais vilkintys vyrai (vienas iš jų rūko), dešimt uniformomis vilkinčių asmenų, kurių didžioji dalis – vokiečių kariai. Nuotraukos dešinėje – fragmentas vyro nugaros, kuris avi auliniiais batais, vilki kariškais rūbais (galifė kelnės), pilotė ant galvos ir baltas raištis ant rankovės (ant raiščio raidė M). Nuo jo toliau ir dešiniau, priešais atidarytą garažo bokštą stovi du vokiečių kareiviai, vienas iš kurių greičiausiai puskarininkis. Netoli jų, arčiau gulinčių žydų – jaunas vyras, kuris greičiausiai matomas ir W. Gunsiliaus vienoje iš nuotraukų (žr. nuotrauką Nr. 1). Jis vilki šviesiais marškiniais su atraitotomis rankovėmis, tamsesnės spalvos nei marškiniai kelnėmis ir batais, kurie turbūt yra skirti šiltajam sezonui. Stovi, stebi gulinčius žydus ir laiko abejomis rankomis suėmęs šautuvą. Priešais jauną vyrą, kiek dešiniau – šiek tiek pasilenkęs vyras, kuris avi auliniiais batus, vilki tamsias galifė kelnes ir tamsius marškinius. Jis laiko kažką panašaus į tamsią virvę, kuri perlenkta į dvi dalis ir skirta gulintiems žydams plakti. Priešais jį, kiek dešiniau – link gulinčių žydų einantis jaunas vyras, kuris vilki tamsų švarką, šiek tiek už švarką šviesesnės kelnės. Fotografas – nežinomas vokiečių karys

Nuotrauka Nr. 3

Pirmoji baltaraiščio su laužtuvu nuotrauka. Joje – pogromo garaže antrojo etapo įvykiai, kai patyčios, kankinimai įgavo žudynių pobūdį. Matyti jaunas vyras, avintis aulinius batus, apsivilkęs tamsios spalvos galifė kelnėmis, apsijuosęs plačiu šviesiu diržu (greičiausiai – karišku). Vilki šviesius marškinius ir tamsų švarką, ant dešinės rankovės – baltas raištis. Ant galvos – šviesi skepeta ar skarelė. Dešinėje rankoje laiko metalinį laužtuvą. Šalia ir už jo matyti aukų kūnai. Šis baltaraištis – greičiausiai buvęs politinis kalinys, kaimo gyventojas, kuris įkalinimo metu buvo žiauriai kankinamas, kurio tėvai buvo ištremti, o brolių nušovė čekistai. Fotografas – Wilhelm Gunsilius

Nuotrauka Nr. 4

Antroji baltaraiščio su laužtuvu nuotrauka. Nufotografuoti pogromo garaže antrojo etapo įvykiai, kai patyčios, kankinimai įgavo žudynių pobūdį. Joje matomas tas pats baltaraištis kaip ir nuotraukoje Nr. 3. Tačiau jis nebepozuoja, o atlieka žudikiškus veiksmus (nuotrauka aptarta straipsnio tekste). Fotografas – Wilhelm Gunsilius

Nuotrauka Nr. 5

Nuotraukoje – pogromo garaže pirmojo etapo įvykiai, kai iš žydų buvo tyčiojamasi, tačiau jie dar nežudomi. Fotografuota tada, kai grupelė žydų jau baigė valyti garažą nuo mėšlo, nešvarumų ir jiems buvo surengtos „maudynės“. Matyti medinė tvora, jungusi gimnazijos mūrinę sieną ir garažo pastatą. Už aukų – maždaug penki vokiečių kariai, tarp kurių, panašu, du oro pajėgų kariai, kiti – pėstininkai. Žydų grupelėje – maždaug 11 asmenų. Dešinėje matoma rankos plaštaka, rodanti į grupelę. Atrodo, kad tai asmuo, kuris nurodo kitiems dviem, kaip išrikiuoti žydus. Vienas iš stovinčiųjų priešais žydų grupelę (stovi šonu, pakreipęs nugarą į fotografą, kairiąją sulenktą ranką kilstelėjęs ir išmetęs į priekį. Atrodo, kad dešinėje jis laiko paruoštą smūgiuoti bizūną. Jis vilki uniformą, t. y. tamsesnės spalvos kelnėmis ir marškiniiais, ant galvos – pilotė. Tarp žydų – asmuo, ant kurio rankos matyti baltas raištis. Abu smogikai greičiausiai ketino surikiuoti žydus grupelėje. Rikiavimo „maudynėms“ metu vandens srovė nukreipta ne į žydus, o į grindinį. Fotografas – nežinomas vokiečių karys